

ABDÜLGANÎ en-NABLUSÎ'NİN ZİMMÎLERİN MÂLÎ YÜKÜMLÜLÜKLERİNE DAİR FETVASI: TAHKİK VE TAHLİL *

Emine Nurefşan DİNÇ^a

Öz

Bu çalışmanın konusunu birçok ilimde olduğu gibi fıkıhta da derin vukufiyete sahip bir âlim olan Abdülganî en-Nablusî'nin (v. 1143/1731) zimmîlerin cizye haricinde mükellef kılındıkları vergi ve ödemelere dair bir fetvası teşkil etmektedir. Söz konusu fetva çeşitli yazma eser kütüphanelerinde bulunan yazma nüshalarda yer almaktadır.

Nablûsî bu fetvâyı, Kudüs'te yaşayan bazı müslümanların sorusu üzerine 1114 (1702) senesinde vermiştir. Sorunun sahipleri, Nablusî'ye Kudüs'te ikamet eden zimmîlerin, bazı müslümanlara, belli aralıklarla avâid adı altında aynı ya da nakdî ödemeler yaptıklarını ifade ederek, bu nakit ve eşyaları almanın müslümanlar için helal olup olmadığını sormuşlardır. Ayrıca Nablusî'den, kadının, bu konuda, avâidi alan kimselerin varislerini değil de başkalarını hak sahibi kılma salahiyetinin bulunup bulunmadığı hususunu da cevaplamasını istemişlerdir.

Nablusî'nin yaşadığı zaman dilimi devrin hâkim devleti Osmanlı Devleti'nde dengelerin bozulduğu, buna bağlı olarak haksız uygulamaların arttığı döneme tekabül etmektedir. Bu durum vergi sisteminde de tezahür etmiş, bu dönemde tebea kanunsuz olarak fazladan birçok vergi ve ödemelerle yükümlü kılınmıştır. Avâidi de bu kapsamda gören Nablusî, zimmîlerin cizye verdikten sonra ibadetler dışında müslümanların sahip oldukları hak ve mükellefiyetlerin aynına sahip olacaklarını, ilave bir ödemeyle yükümlü tutulamayacaklarını ifade etmiş, ayrıca tebeaya yüklenen kanunsuz ödeme mükellefiyetlerinin tümüne karşı çıkmıştır. Nablusî meseleyi müdellel bir şekilde ele alırken, aynı zamanda zimmîlere hak ve hukuk çerçevesinde nasıl muamele edilmesi gerektiğine dair kıymetli bilgiler de vermiştir.

Makalede şer'î vergiler haricindeki vergilere kayıt getirmek suretiyle cevaz

* Bu makale, 23-25 Mart 2018'de Kudüs/Filistin'de gerçekleştirilen INCSOS 2018 Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde sözlü olarak sunulan "Kudüs'lü Müslümanlardan Gelen Bir Soru Üzerine Gayri Müslimlerin Mâlî Mükellefiyetleri Konusunda Abdülganî en-Nablusî'nin Verdiği Fetvâ" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir.

^a Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, endinc@nku.edu.tr

veren fakihlerin görüşleri aktarılmış, dönemin Osmanlı Devleti'ndeki vergi uygulamaları hakkında bilgi verilmiş, Nablusî'nin verdiği fetvanın muhtevası tanıtılarak tahlile tabi tutulmuştur. Son kısımda küçük bir risale hacminde olan fetvanın tahkikli neşri yer almıştır.

Anahtar kelimeler: İslam Hukuku, Zimmî, Osmanlı Devleti'nde Vergi Uygulamaları, Abdülganî en-Nablusî

ABD al-GHANĪ al-NĀBLUSĪ'S FATWĀ REGARDING THE FINANCIAL OBLIGATION'S FOR DHIMMĪS (CRITICAL EDITION and ANALYSIS)

Abd al-Ghanī al-Nāblusī (v. 1143/1731) is a scholar who has a deep grasp of fiqh as in many sciences. Among the works that have been transferred to the present day from this Islamic jurist who has the jurisprudence competence, there are also journals containing his fatwās. al-Nāblusī's fatwā, which constitutes the subject of this study, is included in the copies that are available in various manuscript libraries in written form. In this study, the critical edition of this fatwā with a small volume of treatises was also made.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

Fıkıh terimi olarak fetvâ, fakihin kendisine sorulan bir meselenin fikhî hükmüne dair yazılı veya sözlü olarak verdiği cevaptır. Müftî fetvâ verirken ya dinin asıl kaynaklarında var olan bir hükmü açıklamakta veya aktarmakta ya da hakkında hüküm bulunmayan meselelerin dinî hükmünü muteber kaynaklardan belirli usullerle istinbat ederek bildirmektedir. Müftînin hükmü belirli usullerle dinin kaynaklarından istinbat etmesi, aynı zamanda bir icihad faaliyeti mahiyetindedir. Her ne kadar zamanla icihad ehliyetini haiz olmayan âlimler de bazı zorunluluklarla müftî olarak görevlendirilmişse de aslolan müftînin icihad ehliyetine sahip olmasıdır.

Bu çalışmanın konusunu fıkhîta icihad ehliyetini haiz bir otorite olarak kabul edilen Abdülganî en-Nablûsî'nin zimmî olan gayri müslimlerin malî yükümlülüklerine ilişkin bir fetvası teşkil etmektedir. Fıkıh ilmi yanında tefsir, kelam, tarih gibi ilimlere de vukufiyet kazanmış, çok yönlü bir âlim olan Nablusî aynı zamanda meşhur bir mutasavvıftır ve şairdir. Nablusî'den, günümüze onun çeşitli sahalara dair kaleme almış olduğu 300'e yakın eser intikal etmiştir.¹ Günümüze ulaşan eserleri arasında, fetvalarını ihtiva eden

¹ Abdülganî b. İsmâîl b. Abdilganî b. İsmâîl en-Nâblusî. 4 Zilhicce 1050'de (17 Mart 1641) Dimaşk'ta dünyaya gelen ve 1143 (1731) de Dimaşk'ta vefat eden Nablusî'nin hayatı ve

mecmualar da bulunmaktadır. Bu mecmualar başta Zâhiriye kütüphanesi olmak üzere çeşitli yazma eser kütüphanelerinde yer almaktadır. Nablûsî'nin fetvalarının en önemli özelliği her birinin küçük bir risale hacminde olmasıdır.² Gayri müslimlerin mâlî mükellefiyetleri ile alakalı fetvâsı da aynı özelliği haizdir. Bu çalışmada, Nablusî'nin bu fetvasının tahkikli neşri de gerçekleştirilmiştir.³

Tahkikte Zâhiriye Kütüphanesinde 4009 numara ile kayıtlı yazma eserin 109ظ-116ظ varaklarında "Cevâbü su'âl verade min Beyti'l-Makdis" ismiyle yer alan nüsha, Süleymâniye Kütüphanesi Çelebi Abdullah koleksiyonunda 385 numarayla kayıtlı yazma eserin 67-71. varakları arasında "Cevabü su'âl verede aleynâ mine'l-Kudsi's-şerif" ismiyle bulunan nüsha ve Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonunda 3607 numara ile kayıtlı mecmuanın 185-189. varaklarında "Cevab 'an ca'li'l-fatih 'avâide 'alâ ehli'l-küfr bi-Beyti'l-Makdis" adıyla yazılmış olan nüsha esas alınarak tercih yöntemi takip edilmiştir.⁴ Metnin dipnotlarında nüsha farkları gösterilirken, bu nüshalar için sırasıyla "ظ", "چ" ve "أ" harfleri kullanılmıştır. Tahkikli metinde varak numaraları Zâhiriye Kütüphanesinde bulunan nüsha esas alınarak gösterilmiştir. Bu nüshanın sonunda, nüshanın Muhammed b. İbrâhim ed-Dekdekî (v. 1131/1719) tarafından 1114 senesinde yazıldığı bilgisi yer almaktadır.⁵ Zâhiriye kütüphanesindeki bu

eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Özel, "Nablusî, Abdülğani b. İsmâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 268-270.

² Nablusî üzerine yaptığı araştırmalarla tanınan Alaaddin Bakrî, bu âlimin iki fetvasının tahkikli olarak neşretmiştir. *Aladdin, Bakri, 'Deux fatwa-s du Sayh 'Abd al-Gani al-Nabulusî (1143/1731): Presentation et Edition Critique, Bulletin d'etudes orientales*, T. 39/40 (1987-88), pp. 7-37.

³ Süleymaniye Kütüphanesi Çelebi Abdullah koleksiyonuna kayıtlı 385 no'lu nüshanın ilk kısmında bulunan "Bu Kuds-i Şerif'ten ehli-i küfürden alınan mum, şeker, pamuklu kumaş gibi avâid hakkındaki soruların cevabına ve hükmünün beyanına dair risaledir." şeklinde ibarede bu metin için "risale" kavramı kullanılmıştır. Ancak bir soru üzerine meselenin fikhî hükmünü açıklamak için yazılmış olması sebebiyle Nablusî'nin bu eseri fetva mahiyetindedir.

⁴ Risalenin "Cevâbü su'âl verade min Beyti'l-Makdis fi hukm-i mâ yu'hazu min ehli'l-kufr mine'l-avâid: eş-Şem' ve's-sükker ve'l-cûh ve ğayrih ve beyânu hukmih" isimli nüshalarının kayıtları için bk. *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-'Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût, el-Fikh ve usûluh*, (Ammân: Müessesetu Âl-i Beyt, 1320/1999) 3: 165-166. Bu nüshaların beşi Zâhiriye kütüphanesindedir. Eserin bu fihristte yer almayan bir diğer nüshası, Mısır'da et-Teymûriyye kütüphanesinde, "Cevâbü su'âl verade 'aleynâ mine'l-Kudsi's-şerif fimâ yu'hazu min ehli'l-kufr mine'l-fevâid mine's-şem' ve's-sükker ve'l-cûh ve ğayrih ve beyânu hukmih" ismiyle, 293 numaralı mahtûtta yer almaktadır. Bu fihristte Süleymâniye Kütüphanesinde yer alan ve bu çalışmanın hazırlanmasında esas alınan iki nüsha ile alakalı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

⁵ Kaynaklarda âlim, fâzıl, edip ve sûfî bir zat olarak tavsif edilen Muhammed b. İbrahim ed-Dekdekî Nablusî'nin talebeleri arasındadır ve onun birçok tasnifini kayda geçirmiştir.

nüşhanın fetvanın ilk yazılı metni olması kuvvetle muhtemeldir. Diğer nüshalarda ise tarih ve müstensih kaydı bulunmamaktadır.

Fetva metninde Nablusî'nin babası İsmâil b. Abdülganî'en-Nablusî'nin *el-İhkâm fî Şerhi Düreri'l-hükkâm* isimli eseri hariç⁶, çeşitli kaynaklardan naklettiği bilgi ve görüşlerin cilt ve sayfa numaraları, matbu nüshalarından tesbit edilerek dipnotlarda verilmiştir.

Nablusî bu fetvayı Kudüslü müslüman bir topluluğun sorusu üzerine 5 Cemâziyelâhir 1114 (30 Temmuz 1702)'de vermiştir. Nablusî, Kudüs'te ikamet eden bazı dostlarının 1114 senesinde Cemâziyelâhir ayının ilk günlerinde kendisine bir soru îrad edip, bu soruyu cevaplayıp yazmasını, doğru olan hükmü kendilerine bildirmesini istediklerini ifade etmiş, soruyu zikrettikten sonra, meseleyi etraflı bir şekilde ele alarak kendi görüşünü ortaya koymuştur.

Soru sahipleri Nablusî'ye özetle, Kudüs'ü fetheden sultanın burada bulunan zimmîleri Kudüs'te ikamet eden bazı müslümanlara avâid adı altında aynî ve nakdî ödemelerle yükümlü kıldığını, bu ödemelerin nesilden nesile tevarüs edilerek alındığını ifade etmişler, gayri müslimlerin kanun ve defterlerinde de yer alan bu ödemelerin müslümanlar için helal olup olmadığını sormuşlardır. Ayrıca yargı makamının bu ödemeleri başkalarına tevcih etme yetkisine sahip bulunup bulunmadığını da öğrenmek istemişlerdir.

Fetva metninde zimmîlerden avâid alan Kudüslüler'in kimliğine ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Kudüslü zimmîlerin malî yükümlülükleri hakkında bilgi verilirken Kudüs'te avâid adı altındaki ödemeleri alan nüfuzlu ailelerin isimleri zikredilmiştir. Soruyu soranların bu ailelere mensup olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Nablusî kendisine sorulan soruyu cevaplarken öncelikle bu ödemelerin hukukî mahiyetini ortaya koymayı hedeflemiş, bunun için bu ödemelerin cizyeye mahsuben ya da ilaveten alınma ihtimallerini ele alarak fikhen bunun mümkün olamayacağını müdellel bir şekilde ifade etmiş, sonrasında avâid ve benzeri vergilerin dinen meşru olmadığını, zimmîlerin

---

Dekdekcî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed Murâd el-Huseynî, *Silkü'd-dürer fî a'yânî'l-karnî's-sânî 'aşer*, (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1408/1988), 4: 25.

⁶ Bu eser Türkiye'deki yazma eser kütüphanelerinde mevcut değildir. *el-Fihrisü's-şâmil*'de yer alan kayıtlardan anlaşıldığına göre, eserin beş nüshası Zâhiriye kütüphanesinde bulunmaktadır. bk. *el-Fihrusü's-şâmil*, I, 204-205. Ancak bu nüshalar Zâhiriye kütüphanesindeki yazma eserlerin neşr olunduğu sitede (<http://wqf.me/?p=16755>) bulunmamaktadır. Eserin bir nüshası elektronik ortamda PDF formatında yer almaktadır. (İlk cilt: <http://www.alukah.net/library/0/108806/>, ikinci cilt: <http://www.alukah.net/library/0/108807/>) Ancak taramadan kaynaklanan sorun nedeniyle okunabilecek durumda değildir.

bu tür vergilerle sorumlu tutulamayacaklarını belirterek meselenin hükmünü açıklamıştır.

Nabluşî bu fetvayı verdiği zaman diliminde resmi olarak müftî sıfatını haiz değildir. Ancak İslâm Tarihinde iftâ makamı her ne kadar zaman içerisinde kurumsallaşmış, resmen müftü atamaları yapılmışsa da ilk devirlerden itibaren resmî görevi haiz olmamakla birlikte fetva ehliyetine sahip âlim ve fakihlere de ferdî olarak yahut grup halinde veya kurum vasfıyla müracaat edilmiş, dînî-hukukî bir mesele ile ilgili soru yöneltmiştir. Bu vakıa, fetvanın bağlayıcı vasfa sahip olmayıp, dünyevî açıdan hukukî sonuç doğurmaması ile alakalıdır. Fetvanın bu vasfı onu kazâdan ayıran en önemli hususiyetlerdendir. Zira “kadı”nın verdiği hüküm bağlayıcı mahiyette olup devletin cebrî gücü ile desteklenmiştir. Fetvâda ise, soruyu soran müftîden fikhî bir meselenin hükmünü kendisine bildirmesini istemektedir, ancak bu kimse fetva verildikten sonra bu fetvaya mutabık hareket etme hususunda hariçten bir zorlamaya tabi tutulamaz. Meselenin dînî-fikhî hükmü kendisine bildirildikten sonra, bu fetvaya uygun davranmak artık kendi vicdânî sorumluluğundadır.

Nabluşî de bu fetvası ile meselenin dinî-fikhî yönünü ortaya koymuştur. Fetvâyı soranlar “helal olur mu” şeklinde bir ifade ile meselenin dinî hükmünü öğrenmek istemişlerdir. Onlar ayrıca avâid adı altındaki ödemeleri zimmîlerden alanların vefat etmeleri durumunda, kadının vefat edenlerin varislerini bu ödemeleri almaktan men edip, başkalarına tahsis etme salahiyetine sahip olup olmadığını da sormuşlardır. Soru sahiplerinin bu şekilde meselenin kazâi boyutuna ilişkin soru sormaları, bahsi geçen ödemelerle alakalı bazı anlaşmazlıkların yaşandığı, bu sebepten onların, Nabluşî'nin kazâi uygulama ile alakalı görüşünü öğrenip, lehlerine bir hakkın varlığına kani olmaları durumunda bunu kazâen de talep edecekleri ihtimalini hatıra getirmektedir.

Nabluşî'nin fetvasına geçmeden önce, zimmî statüsündeki gayri müslimlerin mükellef oldukları haraç, uşûr ve cizye hakkında bilgi verilecek, Kitap ve Sünnet tarafından belirlenmiş vergilere ilaveten vergi konulup konulamayacağı hususu bir fikhî mesele olarak ele alınarak bu tür vergilerin konulmasına cevaz veren âlimlerin görüşleri aktarılacaktır. Bir sonraki kısımda Nabluşî'ye sorunun yöneltildiği ve onun bu soru sebebiyle fetvasını kaleme aldığı dönem olması sebebiyle Osmanlı Dönemindeki vergi uygulamaları tanıtılacaktır. Son kısımda ise Nabluşî'nin “avâid adı altında alınan vergiler ve benzerleri hakkındaki görüşleri etraflı bir şekilde incelenecektir. Fetvanın tahkikli metni ise çalışmanın son kısmında yer almaktadır.

A. İslam Hukukunda Gayri Müslimlerin Malî Mükellefiyetleri

1. Gayri müslimlerin ödemekle yükümlü oldukları vergiler

İslam'da müslümanlara sahip oldukları nakit, ticarî mal, hayvan ve toprak ürünlerinden zekât ve öşür vermeleri farz kılınmış, öte yandan zimmî statüsünü elde etmiş gayri müslimlere de farklı malî mükellefiyetler yüklenmiştir. Fıkıh kitaplarında cizye, haraç ve uşûr olarak sayılan bu vergiler, fıkhîta ganimetle birlikte fey olarak isimlendirilmişlerdir ve daha çok kamu harcamalarına hasredilmişlerdir.⁷

a. Haraç

Haraç, barış yoluyla alınıp da gayri müslim sahiplerinin mülkiyetinde kalan yahut devlet başkanının tasarrufu ile gayri müslim sahiplerinin elinde bırakılan veya mülkiyeti müslümanlarda olmak kaydıyla ekip biçmeleri için önceki sahiplerine verilen topraklara konulmuş bir vergidir.⁸ Bu vergi daha ziyade toprağın statüsü ile alakalı görülmüştür. Bu bakımdan savaş yoluyla alınıp da haraç vergisi konulmuş toprakların, müslümanlar tarafından ekilmesi yahut sahibinin müslüman olması durumlarında da haraç toprağı statüsünde kalacağı kabul edilmiştir.⁹

⁷ Geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Fey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 511-513.

⁸ Cengiz Kallek, "Haraç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 16, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 72-73; Mâlikî mezhebi ile bir görüşünde Ahmed b. Hanbel'e göre devlet başkanı savaşla alınan toprakları savaşanlara dağıtmayıp, tüm Müslümanlar için vakıf statüsünde tutabileceği gibi, maslahata binaen savaşçılara dağıtmak yetkisine de sahiptir. (Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*, thk. Muhammed Haccî[?] (Beyrût-Lübân: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 1: 358; el-Kadî Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef İbnü'l-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye li'l-Ferrâ*, tashih ve talik: Muhammed Hâmid (Beyrût-Lübân: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1421/2000), 146). Hanefî mezhebine göre devlet başkanı sahiplerinin elinde bırakmakla, savaşanlara dağıtmak arasında muhayyerdir. (Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-eimme es-Serahsî, *el-Mebsût*, (Beyrût: Dârü'l-ma'rife, 1414/1993), 10: 37). Şafiî mezhebine göre ise, savaşçıların ivazlı veya ivazsız rızası olmadıkça, devlet başkanına savaşla gayrimüslimlerden alınan toprakları dağıtması vaciptir. Bu görüş Ahmed b. Hanbel'den de nakledilmiştir. (Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatib eş-Şirbînî eş-Şâfiî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâni elfâzi'l-Minhâc*, (Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415/1994), 6: 50-51; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye li'l-Ferrâ*, 144-146).

⁹ Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrâhim b. Habib b. Sa'd b. Habte el-Ensârî, *el-Harac*, thk. Tâhâ Abdurrauf S'ad, S'ad Hasen Muhammed (Kahire: el-Matbaatü's-selefiyye ve mektebetüha, [t.y.]), 72; Serahsî, *el-Mebsût*, 3: 7, 10: 80, 83; Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî el-Beldecî Mecdüddin Ebü'l-Fazl el-Hanefî, *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*, Ta'likât: eş-Şeyh Mahmûd Ebû Dakîka (Matbaatü'l-Halebî, [t.y.]), 1: 115; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *el-Muğni li'bni Kudâme*, (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1388/1968), 3: 22. Hanefî mezhebine göre bir toprak haracî olduktan sonra sahibinin müslüman olması ile statüsü değişmez. (Serahsî, *el-Mebsut*, 3: 7, 10: 83); Ancak diğer mezheplere göre sulhen alınıp da sahibinin elinde bırakılan ve haraç vergisi konulan topraklar sahiplerinin müslüman olmasıyla öşrî olur.

b. Uşûr

Uşûr devletin sınırları içinde ya da dışında ticaret yapan zimmî ve harbî gayri müslim tüccarların ticârî mallarına konulmuş olan gümrük vergisidir. İslam Hukukunun ana kaynaklarında gümrük vergisinin uygulanmasında esas alınacak kurallar ve sabit nispetler bulunmamaktadır. Bu bakımdan uşûr vergisinin oranları oldukça farklı şekillerde belirlenerek tatbikata konulmuştur. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, bu vergiyi ilk olarak koyan Hz. Ömer'dir. (v. 23/644)¹⁰ Müslümanların ticaret malları gümrükten geçsin ya da geçmesin zekâta tabidir.

c. Cizye

Gayri müslimlerden alınan bu vergilerden cizye, diğer vergilere göre daha farklı bir mahiyet arz etmektedir. Baş vergisi olarak da ifade edilen cizye, Tevbe sûresi 29. âyeti mucebince zimmet antlaşması ile âkil, bâliğ, hür, malî gücü yerinde ve sağlıklı her gayri müslim erkekten alınan bir vergidir.¹¹ Zimmet antlaşması ile gayri müslimler İslam Devletinin hâkimiyetini ve ahkâmına tabi olmayı kabul ederek İslam devletinin tebeası olurlar.¹²

Zimmîlerden alınacak cizyenin miktarı meselesi fıkıh literatüründe detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Hanefîler ve Malikîler gayri müslimlerin kendi istek ve rızaları ile müslümanlarla anlaşmaları durumunda cizye miktarının karşılıklı antlaşma ile belirleneceğini kabul etmişlerdir.¹³ Fakihler savaş neticesinde yapılan zimmet antlaşması ile vaz edilen cizye için,

(İbn Kudame, *el-Muğni*, 3: 22, 29, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmu Şerhü'l-Mühezzeb*, (Dârü'l-fikr, [t.y.]), 5: 538, Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 165.

¹⁰ İbn Kudâme, *el-Muğni*, 9: 347-348; Ebû Yusuf, *el-Harac*, 148; "Gümrük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 14 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 261.

¹¹ (Cizye mükellefleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mevsilî, *el-İhtiyar*, 4: 136-138; Serahsî, *el-Mebcut*, 10: 77-80; Ebû İshak İbrâhim b. Ali b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb fî fihri'l-İmam eş-Şâfi*, (Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, [t.y.]), 3: 309-310; Şîrbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, 6: 64-66; Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-Tahsil ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl li-mesâilil-müstahrace*, thk: Muhammed Haccî[?] ve âharûn, (Beyrût-Lübân: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1408-1988), 2: 558-560.

¹² Serahsî, *el-Mebcut*, 10: 77, 78; İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-Tahsil*, 2: 558-560; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 3: 312; Şîrbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, 6: 61; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 9: 332.

¹³ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-Tahsil*, 4: 180-181; İbn Rüşd, *el-Mukaddimatü'l-mümeħhidat*, 1: 368; Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Fergânî el-Mergînânî, Ebû'l-Hasen Burhânuddîn, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedi*, thk: Tallâl Yûsuf, (Beyrût-Lübân: Dâru İhyâit-türâsi'l-Arabî, [t.y.]), 2: 401; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdülâzîz Âbidîn ed-Dîmeşki el-Hanefî, *Reddü'l-muhtâr 'ale'dürri'l-muhtâr*, (Beyrût: Dârü'l-fikr, 1412/1992), 4: 196; Mavsîlî, *el-İhtiyar*, 4: 136.

Hız. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki farklı uygulamaları¹⁴ esas alarak çeşitli miktarlar belirlemişlerdir.¹⁵

Fıkıh kitaplarında cizye bahsinde yer alan, zimmîlerin müslümanları misafir edip yiyecek ihtiyaçlarını karşılama yükümlülüklerinin bulunup bulunmadığı meselesi, zimmîlerin müslümanlara karşı ilave bir mâlî yükümlülükle sorumlu tutulup tutulamayacakları meselesi ile irtibatlandırılabilir bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mesele, bölge ismi zikredilerek ya da zikredilmeksizin Hız. Peygamberin ve Hız. Ömer'in, zimmîleri bir gün bir gece yahut üç gün üç gece süresince, bölgelerinden geçen müslümanların yiyecek ihtiyaçlarını teminle mükellef kıldığına dair bazı rivayetler sebebiyle ele alınmıştır.¹⁶

Mâlikî mezhebinde bilhassa Hız. Ömer'le alakalı rivayetlere istinaden, zimmet antlaşmasında şart koşulmasa da zimmîlerin bölgelerinden geçen müslümanları üç gün misafir etme yükümlülüğü altında oldukları kabul edilmiştir. Ancak Mâlikîlere göre, devlet başkanı belirlenen miktardan fazla

¹⁴ Hız. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerdeki uygulamalarda cizye miktarı zamana, alındığı bölgeye, ferdi veya müşterek alınıp alınmamasına göre değişiklik arz etmekle birlikte, fert başına düşen cizye miktarının 1 ile 4 dinar arasında farklılaştığı tespit edilmiştir. Bu dönemlerde cizye aynı ya da nakdî ya da hem aynı hem nakdî olarak alındığı gibi, bu vergi karşılığında muayyen bir hizmetin belirlendiği de vakidir. (Mehmet Erkal, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 42-45; ayrıca bk. Ebû Yusuf, *el-Harac*, 135, İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 9: 336, 350; Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu ehlî'z-zimme*, thk. Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî-Şâkir b. Tevfik el-Ârûrî, (ed-Demmâm: Ramâdî li'n-neşr, 1418-1997)1: 130-131.)

¹⁵ Hanefiler, Hız. Ömer'in Sevad topraklarında yaşayan zimmîlere yaptığı uygulamayı esas alarak, zengin, orta halli ve fakirler için olmak üzere 48, 24 ve 12 dirhemlik üç ayrı cizye miktarı belirlemişlerdir. *el-İhtiyar*'da Hız. Ömer, Hız. Osman ve Hız. Ali'den bu miktarların rivayet olduğunu, bu hususta icmanın vuku bulduğunu ifade edilmiştir. (Ebû Yusuf, *el-Harac*, s.135, 137; Mevsilî, *el-İhtiyar*, 4: 136-137; Serahsî, *el-Mebcut*, 10: 78) Malikiler Hız. Ömer'in bir başka uygulamasına dayanarak cizyenin üst miktarını 4 dinar ya da 40 dirhem olarak tesbit etmişler, bundan daha fazla alınmayacağı görüşünü sahip olmuşlardır. Bu miktarı veremeyecek olandan cizyenin sakıt olduğuna dair bir görüş bulunmakla birlikte, alt sınır olarak 1 dinar ya da 10 dirhem rakamlarının belirlenmesi yahut zimmîlerin verebilecekleri miktarla yükümlü tutulmaları gerektiğine dair görüşler de mevcuttur. (İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-Tahsil*, 4: 179-180) Şâfiîler cizye için alt sınır tayin etmişler ve bunu 1 dinar olarak açıklamışlardır. Orta halliler için 2, zenginler için 4 dinar şeklinde miktarlar da zikredilmiştir. (Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 3: 307; Şîrbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, 6: 68) Ahmed b. Hanbel'den cizyenin 48, 24 ve 12 dirhemlik üç ayrı miktarının olduğu görüşü ile cizyenin asgari sınırının 1 dinar olduğu görüşü rivayet edildiği gibi ondan cizyenin muayyen bir miktarının bulunmadığı, bu miktarın devlet başkanı tarafından belirleneceği görüşü de nakledilmiştir. (İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 9: 335; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 155) İbn Kayyim el-Cevziyye de bu son görüşü esas alarak, cizyeyi devlet başkanının belirleyeceği görüşünü benimsemiştir. (İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu ehlî'z-zimme*, 1: 132.)

¹⁶ Rivayetler için bk. Ebû Yusuf, *el-Harac*, 49, 87, 160; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu ehlî'z-zimme*, 3: 1334-1339.

cizye alacak olursa bu durumda zimmîlerin misafir etme yükümlülükleri kalkacaktır.¹⁷

Misafir edip yiyecek temin etmenin cizyeye ilave bir yükümlülük olmasından hareket eden fakihler ise bunun ancak şart koşulması durumunda sözkonusu olabileceğini ifade etmişlerdir. Şafiîlerin ve Hanbelîlerin görüşleri bu yöndedir.¹⁸

Bu konu Ebû Yûsuf'un *Kitâbu'l-Harac*'ı ile Şeybânî'nin *el-Asl*'ında Necrân ahalisi ile ilgili olarak sözkonusu edilmiştir. Bu kaynaklarda Necranlılar'ın Hz. Peygamberle yaptıkları ahidde müslümanları misafir etmekle mükellef kıldıkları, ancak Hz. Ömer zamanında Irak Necran'ında iskan edilmelerinden sonra müslümanları misafir etmelerine dair hükmün onları bağlayıcı olmadığı ifade olunmuştur.¹⁹ Bu iki fakihin, Necranlılar'ın müslümanları misafir etmekle yükümlü kılınmalarını Yemen'de buldukları zamana has bir uygulama olarak gördükleri neticesi çıkarılabilir.

2. Gayri müslimlerin cizye, haraç ve uşûr dışında başka bir malî mükellefiyetle yükümlü kılıp kılınmayacağı meselesi hakkında fakihlerin görüşleri

Bilhassa belli bir dönemden sonra, müslümanların kurdukları devletlerde zekât, öşür, cizye, haraç ve uşûr dışında da çeşitli vergiler tarh edilmiş, bu vergiler müslüman tebeadan olduğu gibi gayri müslim tebeadan da tahsil olunmuştur.

Devletin sözkonusu vergiler dışında yeni vergiler koyup koyamayacağı meselesi, gayri müslimler özelinde değil de genel bir ifade ile yahut sadece Müslümanlar sözkonusu edilerek ele alınmıştır. Gayri müslimlere bu tür vergilerin konulması, Kitap ve Sünnet tarafından vaz edilmiş vergiler dışında da vergi konulabileceğine dair cevaz hükmüne dayanmaktadır. Bu kısımda ilave vergi tarhına cevaz veren âlimlerin görüşleri ile onların hangi kayıt ve şartlarla bu hükmü verdikleri hususu üzerinde durulacaktır.

İlk dönemlerden Hz. Ömer'in savaşa iştirak etmeyenlerin atlarını savaşımlar için alması²⁰ gibi bazı örnekler dışında bu meseleye kaynaklık edebilecek bir uygulama veya görüş nakledilmemiştir. Şatıbî (v. 790/1388) ilk dönemlerde zekât, öşür, haraç, cizye ve uşûr haricinde vergi

¹⁷ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-Tahsîl*, 4: 179.

¹⁸ Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 3: 308-309; Şîrbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, 6: 71-72; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 9: 337-338; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu ehlî'z-zimme*, 3: 1345.

¹⁹ Ebû Yusuf, *el-Harac*, 87; Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Muhammed Boynukalın, (Beyrût-Lübnân: Dâr u İbn Hazm, 1433/2012), 7: 556.

²⁰ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-eimme es-Serahsî, *es-Siyerul-Kebîr mea Şerhihi*, (eş-Şirketü's-şarkıyyetu li'l-iânât, 1971), 1:138.

konulmamasını ve bu dönemlerden bu meseleye ilişkin bir nakilde bulunulmamasını, o dönemlerde beytülmalin imkânlarının sonraki dönemlere nispetle daha geniş olmasına bağlamaktadır.²¹

Nevâib²² olarak isimlendirilen bu vergilere cevaz veren fakihler bu tür vergilerin ancak bir kısım kayıt ve şartlarla caiz olacağını kabul etmişlerdir. Bu fakihler cevaz hükmünü verirken dinin genel ilkelerini, maslahat fikrini, diğer müslümanların ihtiyaç duymaları halinde müslümanları zekât dışında malî yardımda bulunmaya teşvik eden nasları ve bu yöndeki uygulamaları göz önünde bulundurmuşlardır.²³

Birçok âlim daha ziyade savunma ve cihad için ordunun ihtiyaçlarını nazara alarak bu tür vergilerin tarh edilmesine cevaz vermiştir. Hanefî fikhinin önemli kaynaklarından *es-Siyerü'l-kebir*'de "Şayet imam bir ordu hazırlamak ister de beytülmalde yetecek kaynak bulursa bu durumda beytülmalin imkanları ile orduyu teçhiz etmesi, insanlardan herhangi bir şey almaması gerekir. Ancak beytülmalde maksadı gerçekleştirmeye kâfi imkanlar bulunmazsa, bu durumda ordunun güçlenmesini sağlayacak nakit ve emtiayı insanlardan alma hakkı vardır."²⁴ ifadeleri yer almaktadır. Meseleyi bu bağlamda ele alan âlimlerden birisi de Gazzâlî'dir. (v. 505/1111) Gazzâlî, ordu için yeterli kaynak bulunmadığında ortaya çıkabilecek tehlikelerden bahsetmiş, böyle bir durumda devlet başkanının ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi için devletin yüksek gelir sahiplerini ilave ödemelerle yükümlü tutmasını caiz görmüştür.²⁵ Memlûk sultanı el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un (v. 658/1260) önde gelen fakihleri toplayarak Moğollara karşı başlatacağı cihad için insanlardan maddi bir talepte bulunup bulunamayacağı hususunu sorması üzerine İzzeddin b. Abdisselam (v. 660/1262) da benzer bir fetva vermiştir. Ancak İzzeddin b. Abdüsselam bu fetvayı verirken, öncelikle beytülmalde yeterli kaynağın bulunmamasını şart olarak ileri sürmüştür. Ayrıca sultan ile yakın çevresi ve askerler malî değeri yüksek varlıklara sahip oldukları müddetçe halktan vergi almanın caiz olmayacağını da ifade etmiştir.²⁶ Şatıbî de (v. 790/1388) devlet başkanının ordunun ihtiyaçlarını zenginlerden temin etme hakkının olduğunu, bunda

²¹ İbrâhim b. Mûsa b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî eş-Şehîr bi's-Şatıbî, *el-İ'tisâm*, thk. Selîm b. Abdülhilâlî, (Dâr u İbn Affân, 1412/1992), 2: 619-620.

²² Ahmet Tabakoğlu, "Tekâlîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 15 (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 336.

²³ <https://www.aahlhdeeth.com/vb/showthread.php?t=240097>

²⁴ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-eimme es-Serahsî, *Şerhu's-Siyerul-Kebîr*, 1: 139.

²⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi, (Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1413/1993), 177.

²⁶ Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yûsuf b. Tağrîberdî b. Abdullah ez-Zâhirî, *en-Nücümü'z-zahire fi mülûk-i Mısır ve'l-Kahire*, Mısır: Vizâretü's-sekafe ve'l-irşâd'il-kavmî, [t.y.], 7: 72-73.

açık bir maslahatın bulunduğunu izah etmiş, ancak buna cevaz veren âlimlerin imamın âdil olması ve malların toplanıp sarfedilmesinde meşruyyet ölçülerine uyması şartını ileri sürdüklerini vurgulamıştır.²⁷

Bazı fakihler ise devletin ilave vergiler koyabilmesi meselesini müslümanların ihtiyaçları ekseninde ele almışlar, yardıma ya da kurtarılmaya muhtaç müslümanların bulunması durumunda, yeterli malî imkanlara sahip olanlara ilave yükümlülükler getirilebilmesine cevaz vermişlerdir. Mâlikî fakih Kurtubî (v. 656/1258) İmam Mâlik'ten (v. 179/795) "Tüm malları pahasına da olsa, bütün müslümanlara esirlerinin fidyelerini ödemek vaciptir."²⁸ İfadesini nakletmiştir. Kurtubî ayrıca zekâtın edasından sonra müslümanlar için herhangi bir ihtiyaç ortaya çıkarsa o ihtiyaca mal sarfetmenin de vacip olduğu hususunda âlimlerin ittifakının bulunduğunu belirtmiştir.²⁹ Şafîî âlim İbnü'l-Mevsilî (v. 774/1372-1373[?]) ise, müslümanların zarurî ihtiyaçlarını gidermenin öncelikle devlet başkanına, beytülmalde yeterli meblağ bulunmaması ve zekâtın kafi gelmemesi durumlarında ise zenginlere vacip olduğunu savunmuştur.³⁰ Aynı istikamette görüşe sahip olan İbn Hazm (v. 456/1064) devlet başkanının bu hususta zenginleri zorlayabileceğini de ifade etmiştir.³¹ Bazı âlimler yardım edilmesi gereken kimseler arasında müslümanlarla birlikte zimmîleri de açık bir şekilde saymışlardır. Mesela Şemseddin er-Remlî (v. 1004/1596) eserinde kifâî farzları ele alırken zekâtın ve beytülmal'in imkânlarının kâfi gelmemesi durumunda, kendisine ve bakmakla yükümlü olduklarına bir senelik yeterli geçim imkânı bulunan kimselere müslümanlardan ve zimmîlerden yardıma ve korunmaya muhtaç kesimlerin ihtiyaçlarını karşılamının farz-ı kifâye olduğunu belirtmiştir.³²

Hanefî fakih İbn Âbidîn'in (v. 1252/1836) izahlarında nevâib türü vergilerin kapsamının oldukça geniş tutulduğu görülmektedir. İbn Âbidîn'in haksız olarak alınan vergiler konusundaki görüşü ise bilhassa konumuz açısından önemlidir. İbn Âbidîn öncelikle haksız alınan vergiler konusunu ele almış, bu konu ile alakalı olarak Serahsî'nin (v. 483/1090 [?]) ifadelerine yer

²⁷ Şatubî, *el-İ'tisâm*, 2: 619-620.

²⁸ el-Kadî Muhammed b. Abdullah Ebû Bekr b. el-Arabî el-Meâfirî el-İşbilî el-Mâlikî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, Beyrut-Lübnân: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1424/2003), 1: 88.

²⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî el-Hazrecî Şemseddin el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an-Tefsirü'l-Kurtubî*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhim Atfîş[?]), (Kahire: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1384/1964), 2: 242.

³⁰ Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Rıdvan b. Abdülaziz el-Ba'î Şemseddin İbnü'l-Mevsilî, *Hüsnü's-sülûk'l-hâfiz devlete'l-mülûk*, thk. Fuâd Abdülmünim Ahmed (Riyâd: Dârü'l-Vatan, [t.y.]), 195.

³¹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî ez-Zahirî, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, (Beyrût: Dârü'l-Fikr, [t.y.]) 4: 281.

³² Şemseddin Muhammed b. Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Hamza Şihabeddin er-Remlî, *Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1404/1984), 8: 49.

vermiş ve bu ifadelerle alakalı değerlendirmeleri aktarmıştır. Serahsî bir topluluğun haksız bir vergi ile yükümlü tutulması durumunda, bu topluluktan bazılarının kendi paylarına düşen kısmı, sultanın, bu kısmı diğerlerine yüklememesi şartıyla verebilecekleri görüşüne sahiptir. İbn Âbidîn'in naklettiğine göre Serahsî'nin bu görüşü, "Bu görüşte problem vardır. Zira, o kimsenin kendi payına düşeni vermesi, zulmü hususunda zâlime yardımdır. Çünkü vergilerin çoğunluğu zamanımızda zulüm yoluyla alınmaktadır. Bir kimse kendinden zulmü defetmeye imkân bulursa, bu onun için daha hayırlıdır." ifadeleriyle tenkit konusu yapılmıştır. İbn Âbidîn'in aktardığına göre, bu tenkide, Serahsî'nin görüşüne uygun olarak paylarına düşen vergiyi veren kimselerin bu tasarrufları sayesinde aciz ve zayıf olan kimselerin zulme maruz kalmaktan kurtulacakları ileri sürülerek cevap verilmiştir. Ancak İbn Âbidîn bu cevabı ve Serahsî'nin zikredilen görüşünü isabetli bulmamış, bunu şu gerekçe ile ortaya koymuştur: "Alınması haram olan şeyin, verilmesi de haramdır. Nitekim *Eşbah*'ta³³ da bu şekilde açıklanmıştır. Bundan, yalnız zaruret bulunması durumu müstesnadır. Şayet zalim her halükârda o malı alacaksa, âciz olan kimse, vermesi sebebiyle günahkâr olmaz. Ancak gücü yeten kimse âciz olan gibi değildir. O, alınması haram olan şeyi vermekle, zulme kendi iradesi ile yardımcı olmuş olur."³⁴

İbn Âbidîn, haksız olarak konulan vergiler meselesinden sonra şer'an cevaz verilen vergiler konusu üzerinde durmuştur. İbn Âbidîn, ordu hazırlanması, müslüman esirlerin fidyelerinin ödenmesi, bekçi ücretlerinin karşılanması, nehir yollarının kazılması gibi durumlarda, beytülmalde bu masraflara kifayet eder bir kaynak bulunmaz da, devlet başkanı tebeasını bunları karşılamakla mükellef tutarsa bu vergilere kefaletin sahih olduğu konusunu işlemiş, bu vergilerin borç mesabesinde bulunduğunu, hatta daha kuvvetli olduğunu belirtmiştir. Bu açıklamalarından sonra İbn Âbidîn, Ebû Cafer el-Belhî'den alıntı yaparak eserinde özetle şu ifadelerle yer vermiştir: "Sultanın tebeasının maslahatı için onlara getirdiği zarar, onlara vacip bir borç ve haraç gibi istihkak edilen bir hak olur. Meşâyihimiz diyor ki: Devlet başkanının, tebeasının yararı için koyduğu her vergi hakkındaki cevap da bu şekildedir. Bu bilinir, ancak yöneticilerin zulümlerini engellemek maksadıyla öğretilmez. Şu izaha göre umumun maslahatı için alınan vergiler, vacip olan bir borç mesabesinde. Bunlara karşı gelmek caiz olmadığı gibi, bu [şekilde vergi alınması] zulüm de değildir. Ancak bu cevap amel edilmek için ve sultanla memurlarına dil uzatmamak için bilinir, fakat teşhir edilip yayılmaz. Aksi takdirde onlar hak edilen miktardan daha fazlasını almaya cesaret

³³ Zeynüddîn b. İbrahim b. Muhammed el-marûf bi-bni Nuceym el-Mısırî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir 'alâ mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, (Beyrût-Lübnân: Dârü'l-Kütübî'l-'ilmîyye, 1419/1999), 132.

³⁴ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2: 336.

ede[bili]rler.” İbn Âbidîn ayrıca bu ifadelere “Beytülmalde yetecek miktar bulunmazsa” şeklinde bir kayıt getirilmesi gerektiğini de vurgulamıştır.³⁵

Buraya kadar verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere, nevâib olarak ifade edilen vergilere cevaz veren âlimler, suistimal sebebi kılınmaması için bu cevaz hükmüne çeşitli kayıtlar koymuşlar, beytülmalde yeterli imkanların bulunmaması hususunu ise genel olarak bir ön şart olarak ileri sürmüşlerdir. Bu hususla alakalı olarak İmam Nevevî (v. 676/1277) Baybars'a (v. 1260/1277) gönderdiği mektupta beytülmalde bir şey bulunduğu halde raiyyetten taşınır veya taşınmaz herhangi bir mal ya da nakit alınmasının helal olmadığını, bu hususta müslüman âlimlerin görüş birliğine sahip bulduklarını yazmıştır.³⁶

Dahhâk b. Müzâhim'in (v. 102/7210-721 [?]) de içinde bulunduğu bir kısım âlimler ise bu vergilerin caiz olmadığı görüşündedirler. “Malda zekâtın başka bir hak yoktur.” (İbn Mâce, Zekat, 3) hadisini delil göstererek bazı nasslarda zekât dışında verilmesi istenen malların vücubun değil, müstehab olarak talep edildiğine kani olmuşlar, ayrıca şahsî mülkiyetin dokunulmazlığından hareket etmişlerdir.³⁷

B. Osmanlı Devleti'nde Vergi Düzeni ve Gayri Müslimlerden Alınan Vergiler

Bu kısımda şu husus öncelikle ifade edilmelidir ki, ele aldığımız fetvaya konu olan uygulama Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu dönemde Kudüs'te cereyan etmiştir. Kudüs, Osmanlı'da idare ve vergi açısından “müstesnâ eyaletler” olarak isimlendirilen bölgeye dahildir. Müstesnâ eyaletler, Sayda (Suriye ve Beyrut), Halep, Bağdat, Basra, Musul, Trablusgarp, Bingazi, Hicaz, Yemen, Kuds-i Şerîf, Cebel-i Lübnân'dan ibarettir. Bu şehir ve bölgeler, diğer bölgelere uygulanan genel idare hükümlerinden ayrı olarak yönetilmiş, malî yapılarına müdahale edilmemiş, önceden hangi vergilerle mükellef iseler, Tanzimat'a kadar kendilerinden aynı vergiler alınmıştır. Arazi sistemleri de eskisi gibi, yani Basra ve Hicaz öşrî, diğerleri haracî olarak devam etmiş,

³⁵ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 2: 336-337.

³⁶ Alâuddin Ali b. İbrâhîm İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn fî tercemeti'l-İmâm Muhyiddîn*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasen Âl-i Selmân (Ammân: ed-Dârü'l-Eseriyye, 1428/2007), 102; Yaşar Kandemir, “Nevevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), s.46.

³⁷ Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm b. Abdullah el-Herevî el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Halil Muhammed Herrâs[?], (Beyrut: Daru'l-Fikr), 446, <https://www.ahlalheeth.com/vb/showthread.php?t=240097>

timar sisteminden hariç tutulmuşlardır.³⁸ Buralardan elde edilen gelirler şer'î tekâlif arasında sayılmıştır.³⁹

Nablusî her ne kadar fetvasını Kudüs'teki bir uygulama sebebiyle vermişse de fetvasında dönemindeki vergi uygulamalarına bakışını da ortaya koymuştur. Bu sebeple avâid ve benzerlerinin genel vergi düzeni içindeki yerinin tespiti ile sistemin suistimale elverişli olup olmaması meselesinin vuzuha kavuşması açısından, dönemin hâkim devleti Osmanlı'daki vergi düzeni, gayri müslimlerin ödemekle yükümlü kılındıkları vergiler, bu vergilerin tarhi ve toplanması hususları hakkında genel bilgi verilecektir.

Osmanlı maliyesinde devletin talep ettiği vergi ve harçların genel adı tekâliftir. Birçok kaynakta esas alınan tasnife göre, Osmanlı Devleti'nde tekâlif, tekâlif-i şer'îye ve tekâlif-i örfiye olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁴⁰ Şer'an cevaz verilen, bilhassa askerî ihtiyaçlar sebebiyle tekâlif kaidelerine uygun olarak tarh edilen tekâlif-i örfiye yanında, vergi toplamakla görevli bazı memur ve yerel yöneticiler tarafından, tekalif kaidelerine ve adalete aykırı keyfi başka vergiler de konulmuştur. Şer'an cevaz verilmeyen bu vergiler tekâlif-i şâkka olarak isimlendirilmiştir.⁴¹ Bu kısımda sırasıyla tekâlif-i şer'îye, tekâlif-i örfiye ve tekâlif-i şâkka ele alınacaktır.

1. Tekâlif-i şer'îye

Abdurrahman Vefik'in verdiği bilgilere göre hicrî XI. Yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde örfî vergi tarihine çok fazla ihtiyaç hissedilmemiştir.⁴² Bu dönemde tekâlif-i şer'îye kapsamında tebeanın yükümlü kılındıkları daimi

³⁸ *Defter-i Muktesid*'de bu duruma sebebiyet veren âmiller "Mevki ve mahallerinin siyaseten mühim ve nazik olması ile beraber aşâir ve urbân yatağı yerlerden ve ahali-i mütemekkinesinin de muhtelif ve müteaddidü'l-mezahib ve'l-edyân eşhastan müteşekkil olması ve ikincisi kıtaat-ı mezkure umur ve ahvâl-i mâliyelerine merkezce adeta birer müferrezü'l-kalem birer hazine nazariyle bakılıb hesap ve kitaplarının tetkikatına girişilememesi" olarak belirtilmiştir. Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, (İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1307), 95-96; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, (Dersaâdet: Matbaa-i Kader, 1328), 47-49; Buralardan alınan vergiler hakkında detaylı bilgi için bk. Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 96-110; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, 48-51.

³⁹ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, s.47; Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 323.

⁴⁰ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, s.8-9; İstanbul, Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 2: 437-439; W. Barthold-M. Fuad Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Ankara: DİB Yayınları, 1984), 166; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, (Ankara: Tekin Yayınevi, 1979), 1: 509-518; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Genel Hatlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Sorunu", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi 1985*, (İstanbul, 1989), 2: 499-500; Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 322-326; Tabakoğlu, "Tekâlif", 336.

⁴¹ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, 69.

⁴² Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, 69-70.

vergiler timar sistemi dahilinde alınan vergiler ile cizye ve gümrük vergileridir.

Timar sistemi dahilinde dirlik sahipleri tarafından reâyadan tahsil edilen zirâî ürünler ve topraktan alınan vergilerle,⁴³ yine dirlik sahibi tarafından resm-i arûs, bâd-ı hevâ, resm-i cürüm, ispenç gibi şahıslar üzerinden ya da âdet-i ağnâm, selamet akçesi, çit parası, kovan resmi gibi hayvanlar üzerinden alınan vergilerin önemli bir kısmı, müslümanlar gibi gayri müslimlerden de aynı ya da farklı miktarlarda tahsil edilmiştir.⁴⁴ Abdurrahman Vefik “Tekâlîf-i şer’iyye mukabilinde alınan vâridât” başlığı altında geniş bir şekilde tanıttığı bu vergilerin⁴⁵ cizye ile birlikte “Tekâlîf-i

⁴³ Bu arazilerden alınan vergiler öşür ve haraç değildir, kira bedelidir. Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 1: 47; Ancak timar topraklarından elde edilen gelirlere kira değil öşür denilmiştir. Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 419.

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Yavuz Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Belleten*, 55. cilt, sy. 213 (1991): 388-389.

Bazı kaynaklarda (Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 29) ve bazı fetvalarda (Süleyman Kaya, “Fikhî açıdan Osmanlı’da Zekat Uygulamaları”, *Tarihte ve Günümüzde Zekat Uygulamaları*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 232-233) küçükbaş hayvanların zekatı olduğu belirtilen âdet-i ağnâm, 1696-7 yıllarından itibaren (Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 377) gayri müslimlerden ve müslümanlardan eşit olarak alınmıştır. (Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, 213: 388.) Ancak gayri müslimlerin şer’an zekâtla mükellef olmadıkları, hayvanlarına terettüp eden şer’î bir verginin de bulunmadığı nazara alındığında, bu verginin gayri müslimlerden tahsil edilmesi durumunda da şer’î vergi kategorisinde değerlendirilmesi soru işaretleri doğurmaktadır. Diğer taraftan hazırladığı bildiriye âdet-i ağnâmın zekât olup olmaması meselesine de değinen Süleyman Kaya bu verginin zekât değil de devletin koyduğu bir tür vergi olduğu intibahı veren fetvaların, bu verginin zekât olduğu kabulüne dayanan fetvalardan daha fazla olduğunu tespit etmiştir. (Kaya, “Fikhî açıdan Osmanlı’da Zekat Uygulamaları”, 234-235.) Abdurrahman Vefik’in ve Tabakoğlu’nun zikredilen başlık altında yer verdiği vergilerden resm-i hınzır ya da canavar resmi isimleri ile anılan vergiyi ödemekle gayri müslimlerin yükümlü tutuldukları anlaşılmaktadır ki bu verginin de şer’î vergilere karşılık alınan vergilerden sayılması mümkün görünmemektedir. Resm-i arûs gibi vergiler de bu noktadan tartışmaya açıktır. Bu durumda tekâlîf-i şer’iyye kapsamındaki bazı vergilerin şer’î olarak nitelendirilmesi üzerinde durulması gereken bir meseledir. Bu hususla alakalı olarak Tabakoğlu, bu vergilerin düzenli bir şekilde tahsil edilmeleri sebebiyle zekât, öşür, haraç ve cizye kavramları çerçevesine alınmış veya bu şekilde yorumlanmış olduklarını ifade ederek izah getirmiştir. Tabakoğlu’nun verdiği bilgilere göre, XVII. yüzyılda şer’î vergiler olarak ifade edilen bir kısım vergilerin şer’î kategoriden çıkarılarak bid’at olarak nitelendirildiği ve bu gerekçe ile yasaklandığı da vakidir. (Tabakoğlu, “Tekalif”, 336)

Süleyman Sûdî, bu vergileri Abdurrahman Vefik’ten farklı şekilde ele almış, resm-i arûs ve resm-i mücerredî de dahil ederek araziye taalluk eden vergilerin harâc-ı muvazzaf ve harâc-ı mukâsem isimleri altında belirlenmiş olan, ancak daha çok âşar adıyla bilinen vergiler olduklarını belirtmiş, hayvanlardan alınan vergiler için ise ayrı bir başlık açmıştır. (Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 2: 63-144.)

⁴⁵ Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 29-43; Ayrıca bk. Tabakoğlu, “Tekâlîf”, 336; Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 323.

şer'iyenin dört esası olan zekat, öşür, haraç ve cizye mukabili devlet-i aliyyede tarh ve istifâ olunduğu" bilgisini vermiştir.⁴⁶

Timar sisteminin ve hazine gelirlerinin temelini oluşturan⁴⁷ bu vergiler, dirlik sahibi yahut onun emini tarafından alınmış,⁴⁸ padişahlara, hanedan mensuplarına ve yüksek memurlara ait has ismi verilen dirliklerde ise mütesellimler, kethüdalar, muhassıllar ve voyvodalar vasıtası ile tahsil olunmuştur.⁴⁹ Ancak ekonomi nakdileşmeye başlayınca, timar sistemi gittikçe gerilemiş, vergilerin tahsilinde önce iltizam usulü, sonra mültezimlere ömür boyu tahsil yetkisi verilmesi ile XVII. yüzyılın sonlarında mâlikane sistemi yaygınlaşmaya başlamış, bu gelişme ile birlikte vergiler mültezimler ve malikane sahipleri tarafından toplanmıştır.⁵⁰

Gayri müslim tebeanın vermekle yükümlü olduğu cizye, tekâlîf-i şer'iyeye içerisinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Abdurrahman Vefik ve Süleyman Sûdî Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat'ın ilanına kadar, esas itibarıyla, cizyenin tarh ve taksiminde herhangi bir değişiklik yapılmaksızın, meşruiyeti çerçevesinde idare olunduğunu, bu verginin şer'î nisbetinin aynen devam ettirildiğini ifade etmişlerdir.⁵¹

Bununla birlikte ilk dönemlerde cizye gelirlerinin bir kısmı Hazine-i Âmire namına toplanırken, bir kısmı ise çeşitli vakıflara tahsis edilmişti.⁵² Diğer taraftan cizye bazı bölgelerde hane hesabı üzerinden ortalama alınarak tahsil edilmekteydi ki, bu uygulama birtakım yolsuzluklara ve farklı yerlerden tahsil edilen cizye rakamlarının arasında uçurumların ortaya çıkmasına sebebiyet veriyordu.⁵³ Bu şekilde cizyenin tarh ve tanziminde düzenli bir kaidenin bulunmaması sebebiyle, 1691 senesinde ulema ile istişare neticesinde önemli bir reform gerçekleştirilmiş, tüm cizye gelirlerinin cizye kalemi tarafından tek bir elden özel memurlarca

⁴⁶ Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 26.

⁴⁷ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 336.

⁴⁸ Halil İnalçık, "Timar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 41 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 170.

⁴⁹ Cengiz Orhonlu-Nejat Göyünç, "Has", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 16 (İstanbul: TDV Yayınları), 269; Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, s.339.

⁵⁰ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 326, 331-350.

⁵¹ Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 44-45; Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, I: 124; Bilhassa cizye reformuna kadar olan zaman dilimine ilişkin yapılan çalışmalarda tesbit edildiğine göre, cizye 48, 24 ve 12 dirhemlik ölçülere uygun meblağda tahsil edildiği gibi, herkesten eşit olarak da alınmış ya da Balkanlar ve Macaristan'da olduğu üzere eski baş vergisinin devamı mahiyetinde 1 flori tutarında sabitlenmiştir. Bu uygulamaların yanısıra cizye birçok bölgede de maktuen tahsil olunmuştur ki bu uygulama kimi zaman cizye mükellefleri, kimi zaman devlet aleyhine sonuçlar doğurmuştur. Detaylı bilgi için bk. Halil İnalçık, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 46.

⁵² Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, I: 124-125.

⁵³ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 527.

toplanması, mükelleflerin maddi durumları nazara alınarak cizye için ala (en yüksek), evsat (orta) ve edna (en alt) miktarlar tespit edilmesi karara bağlanmıştır.⁵⁴ Ayrıca suistimallerin engellenmesi maksadıyla cizye tahsili esnasında riayet edilecek yeni usuller geliştirilmiştir.⁵⁵ Bu döneme kadar Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynaklarından birini teşkil eden cizye, XVII. yüzyıldan itibaren bütçe gelirlerinin en büyük kısmını oluşturmuştur.⁵⁶

1691 reformunda cizyedarların maişetleri için cizye haricinde zimmîlerden belli bir meblağ almaları da karara bağlanmıştır.⁵⁷ Bununla birlikte devlet cizye toplanırken bu miktarın haricinde gayri müslimlerden fazla para alınmaması, onlara herhangi bir zarar verilmemesi, hakaret edilmemesi için sık sık emirler vermiştir.⁵⁸ Ancak belli bir dönemden sonra bilhassa XVIII. yüzyılda cizye toplayanların yaptığı yolsuzluklar ileri raddelere ulaşmıştır. Diğer taraftan gayrimüslimler de cizye ödememek için çeşitli usulsüzlüklere başvurmuşlardır.⁵⁹

Abdurrahman Vefik'in verdiği bilgilere göre, cizyenin tahsili dirlik sahiplerine bırakılmamış, Tanzimata kadar, cizyedarlar, tahsildarlar, mübaşirler yahut özel memurlar tayin edilmek suretiyle hazine namına toplatılmıştır.⁶⁰ Cizyenin tahsili ile alakalı olarak İnalçık da cizyenin doğrudan devlete bağlı görevliler tarafından tahsil edildiğini ifade etmiş, ancak bununla beraber istisnâi de olsa cizyenin timar veya mülk olarak da bahşedildiğini, çok özel durumlarda iltizama verildiğini,⁶¹ çöküş döneminde ise cizye toplama vazifesinin kocabaşılar, çorbacılar ve knezler tarafından

⁵⁴ Buna göre aladan dörder, evsattan ikişer, ednadan birer şerifi altını (360 akçe) alınması kararı alınmıştır. Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 45; Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 1: 125; Bu kaideler sonraki dönemde de tatbik edilmiş, ancak tedavüldeki paranın değeri değiştiğçe, miktarlar sikkelere uygun olarak yeniden belirlenmiştir. Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 44-45; Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 125-127.

⁵⁵ Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 45; Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 1: 125; Özkaya, belgelere dayanarak bu tarihten itibaren ve tüm XVIII. yüzyılda bu ölçülere riayet edildiğini tespit etmiştir. Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Genel Hatlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Sorunu", 499-500.

⁵⁶ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 350

⁵⁷ Bu meblağ cizyedar ve mübaşirler için aladan on, evsattan sekiz, ednadan dört para miktarınca aıdattır. Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, s.45.

⁵⁸ Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", s.377.

⁵⁹ Mesela 1694 tarihli fermanla cizye toplayıcıların, kanuna aykırı olarak, zahire, katibiye-i sarrâciye, kolcu akçesi, harç-ı mahkeme, mum akçesi, buyruldu avâidi adı altında ilave vergiler topladıkları ifade edilmiştir. (İnalçık, "Cizye", 48; Ayrıca bk. Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Genel Hatlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Sorunu", 498-504; Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 354-356.); Bu meblağdaki değişimler ve bu meblağ üzerine cereyan eden yolsuzluklar için bk. Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Genel Hatlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Sorunu", 499-501.

⁶⁰ Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 44-45.

⁶¹ İnalçık, "Cizye", 45.

yürütüldüğünü belirtmiştir.⁶² Osmanlı Devleti'nde cizye kayıtlarına son derece önem verilmiş, cizye defterlerinin kadı kontrolünde titizlikle tutulup, muhafaza edilmesi ve cizye muhasebesine gönderilmesi sağlanmıştır.⁶³

Tekâlîf-i şer'iyeye arasında sayılan ve haricî ve dahilî gümrük sistemleri dahilinde konulan vergiler ise müslüman, zimmî ve harbîlerden farklı oranlarda alınmıştır. Bununla birlikte bazı kalemlerden eşit oranlı alındığı da vakidir. Hazine-i âmirenin gelirlerinden olan gümrük vergileri eminler ve özel memurlar vasıtasıyla idare edilmiş ve toplanmıştır.⁶⁴

2. Tekâlîf-i örfiyye

Osmanlı Devleti'nde belli bir dönemden sonra tekâlîf-i şer'iyeye ilave olarak, tekâlîf-i örfiyye başlığı altında farklı isim ve mahiyetlerde, bölgelere ve dönemlere göre çeşitlilik arzeden, birçok vergi vaz edilmiştir.⁶⁵

Abdurrahman Vefik ve Süleyman Sûdî, tekâlîf-i fevkalade⁶⁶ tekâlîf-i âdiye ya da tekâlîf-i mu'tade olarak da isimlendirilen bu vergilerin vaz'ına, cihad ve harp harcamaları sebebiyle, ihtiyaç ve zarurete binaen cevaz verildiğini ifade etmiş, bu tür vergilerin ihtiyaç süresi ile sınırlı geçici mahiyette vergiler olduklarını vurgulamışlardır. Örfî vergilerin meşruiyetine dair bu izahın, bu tür vergilere cevaz veren âlimlerin -bu çalışmada da bir nebze aktarılan- görüşlerine uygunluk arzettiği açıktır.

İsimleri geçen iki müellif bu kapsamdaki vergilerin zamanla daimî vergiler haline geldiğini anlatmışlar, buna savaşların ve dahildeki problemlerin süreklilik arzemesinin sebebiyet verdiğini ifade etmişlerdir.⁶⁷ Tekâlîf-i örfiyyenin devletin devamlı ya da sonradan ortaya çıkan ihtiyaçları için hükümdarların emirleri ile vaz olunduğunu ifade eden Abdurrahman Vefik, Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde, savaşlar sebebiyle ilave vergi tarhına ihtiyaç duyulmadığı bilgisini vermiş, bu durumu ilk devirlerde hazinenin sefer masraflarını karşılayabilecek malî imkanlara sahip olması ile açıklamıştır.⁶⁸ Tekâlîf-i örfiyye kapsamındaki vergiler, bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren olağan ve devamlı vergiler haline gelmiştir.⁶⁹ Bu vakıya yol açan iç ve dış amiller kaynaklarda, uzun süren seferlerin büyük bir maliyetinin olması, Avrupalıların Türk pazarlarına yerleşerek Türk

⁶² İnalçık, "Cizye", 46.

⁶³ Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", s.381.

⁶⁴ Bu oranlar hakkında detaylı bilgi için bk. Mübahat Kütükoğlu, "Gümrük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 14 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 264; Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 53-57.

⁶⁵ Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 69-70, 91-119.

⁶⁶ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 322.

⁶⁷ Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 69-70; Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 24.

⁶⁸ Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 69-70.

⁶⁹ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 322.

mallarının ve parasının değer kaybetmesine sebebiyet vermeleri, hazine ve maliyenin sıkıntıda bulunması, arka arkaya gelen yenilgiler, dahildeki ayaklanma ve isyanların etkileri, toprak kayıpları, ticaret yollarının değişmesi, Osmanlı'nın Avrupa ile rekabet edememesi ve bütün bu sebeplere bağlı olarak sistemin bozulması olarak sayılmıştır. Bu sebeplerden dolayı malî açık giderek artmış, ek kaynak ihtiyacı hasıl olmuştur.⁷⁰

Tekâlîf-i örfiyye kapsamındaki vergiler, her yıl kadıların başkanlığında vali, mütesellim ve voyvodalar ayrıca esnaf temsilcisi, a'yân gibi memleketin ileri gelenleri tarafından, katılım payları hesap edilip, kent merkezindeki halk, esnaf grupları, kasaba ve köyler arasında tevzi edilmiştir. Rûz-i hızır ve rûz-i kasım itibarıyla iki taksitte alınmak üzere tevzi defterleri düzenlenmiş ve bu defterler şer'iyye sicillerine kaydedilmiştir.⁷¹ Abdurrahman Vefik tekâlîf-i örfiyyenin Dersaadet, eyalet-i mümtaze ve müstesna eyaletler dışında Anadolu, Rumeli ve Arabistan'da tatbiki konulduğu bilgisini vermiştir.⁷²

3. Tekâlîf-i şâkka

Tarih boyunca birçok devlet ve toplumda vergi tarh ve tahsili ile ilgili uygulamaların suistimal aracı yapılmış olduğu bir vak'adır. Osmanlı Devleti'nde de bazı yerel yöneticiler ve vergi tahsil etme yetkisine sahip olanlar kimi zaman suistimallerle izinsiz olarak reayaya aynî veya nakdî çeşitli ödemeler yüklemişlerdir.

Abdurrahman Vefik, daha önce de değinildiği üzere, tekâlîf-i şâkkanın ortaya çıkan fevkalade bir ihtiyaca dayanmaksızın tekalif kaidelerine uygun olmayarak vaz edilen ve şer'an cevaz verilmemiş vergiler olduğunu belirtmiş,⁷³ Süleyman Sûdî ise tekâlîf-i şâkkayı "tekalîf-i şer'iyye ve mu'tâdenin taban tabana zıddı olan ve defter-i muktesidin hiçbir sahifesinde mevkii olmayan bir takım angarya ve ekseriyetle keyfî muamelelerden ibaret yükümlülükler" olarak tanımlamıştır.⁷⁴

Abdurrahman Vefik, Osmanlı Devleti'nde padişahların süreklilik arzeden savaşlar mecbur bıraktığı için, fıkhen verilen cevaz hükmüne istinaden örfî vergiler tarh ettiklerini, ancak şer'an cevaz verilememiş olan

⁷⁰ İç dengenin bozulması ve buna sebebiyet veren âmiller hakkında geniş bilgi için bk. Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 455-499; Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Genel Hatlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Sorunu", 508.

⁷¹ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, s.324; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın sonlarında Tevzi' Defterlerinin Kontrolü", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1(1991): 135-136; Yakup Akkuş, "Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi' Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa'ya Geçiş", *Tarih Dergisi* 65 (2017): 32-33.

⁷² Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 70.

⁷³ Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 69.

⁷⁴ Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, 25.

tekâlif-i şâkka şeklinde herhangi bir vergi koymadıklarını vurgulu bir şekilde ifade etmiştir.⁷⁵ Nitekim bazı kanunnamelerin ilk kısmında, padişah tarafından vaz edilen kanun ve vergilerin şeriat'a uygun olduğunu ifade etmek üzere "Şer'-i şerîfe muvâfakatı mukarrer olup, halen muteber kavanîn ve mesâil-i şer'iyedir." ibaresi bulunmaktadır.⁷⁶ Diğer taraftan Osmanlı Devleti başından itibaren reayayı ve halkını korumayı hedeflemiş, istimâlet politikası ile halkını devlete meylettirmeyi amaçlamıştır.⁷⁷ Ancak bununla birlikte, kapıkulu, emin, mültezim gibi vergi alma yetkisine sahip olanların vergileri doğrudan reayadan tahsil etmeleri, vergi toplayanlara maişet, aidat gibi kendi adlarına belirli bir ücret alma yetkisinin verilmesi, çok istisnai durumlarda da olsa beylerin fevkalade ihtiyaçları için salma yapma izinlerinin bulunması, fetihten sonra belli bir zaman için eski vergi kanunlarının olduğu gibi bırakılması, bu bölgelerdeki kanun-i kadîm ve âdetlere saygı gösterilmesi ilk dönemlerde de birtakım suistimallerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.⁷⁸ Bu bakımdan ilk dönemlerden itibaren kanunnamelerde bu suistimleri engellemeye yönelik düzenlemeler yapılmış, hüküm ve siyaset sahibi yüksek idarecilere hitaben adaletnameler gönderilmiştir.⁷⁹ Ancak bilhassa XVII. yüzyıldan sonra, tekâlif-i örfiyyenin daimi hale geldiği dönemde, tekâlif-i şâkka türü vergiler de yaygınlaşmaya başlamıştır.⁸⁰ Bir önceki bahiste de değinilen sebeplere bağlı olarak, bu yüzyılda timar sistemi neredeyse tamamen tasfiye sürecine girmiş, devletin kuruluş nizamındaki denge unsurları bozulmuş, buna paralel olarak askerî yapıda olduğu gibi, ekonomik ve idarî yapıda da büyük buhranlar başgöstermiştir.⁸¹ Devlet teşkilatında ve sosyal sistemdeki bozulmaların kendisini daha fazla hissettirdiği XVIII. yüzyılda⁸² ise yolsuzluklar eskisiyle nispet olunamayacak ölçüde artmıştır.⁸³ Bütün bu gelişmelerle alakalı olarak âyanlık iddiasında bulunanlar, valiler, kadılar, naibler, zabıtlar, mütesellimler ve voyvodalar ve diğer vergi toplamaya memur görevliler halkın üzerine fazladan vergi ve masraflar çıkarmışlardır. Buna, resmî

⁷⁵ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, 69-70. Bununla birlikte Abdurrahman Vefik tekâlif-i örfiyyeden bazısının kavâide mugayir olarak tarh edilmesi sebebiyle tekâlif-i şâkkaya benzediği bilgisini de vermiştir. *Tekâlif Kavâidi*, s. 70.

⁷⁶ Esra Yakut, *Şeyhülislâmlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 75.

⁷⁷ İnalçık, Halil, "Adâletnâmeler", *Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3-4 (1993), 2: 52.

⁷⁸ İnalçık, "Adâletnâmeler", 54.

⁷⁹ Daha ziyade XVI. yy.a kadar olan dönemdeki adaletnâme örnekleri için bk. İnalçık, "Adâletnâmeler", 56-74.

⁸⁰ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 324.

⁸¹ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 436.

⁸² Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 437-438, 443, 481.

⁸³ Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Genel Hatlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Sorunu", 482, 485, 487, 488, 493-494.

giderler için gerekli meblağın karşılanmasında güçlüklerin ortaya çıkması⁸⁴ gibi nedenler yanında, bu görevlilerin keyfi davranabilecekleri bir ortam bulup, sistemin bozulmasından istifade ederek hırs ve tamahlarının sevkiyle hareket etmeleri sebebiyet vermiştir. Bu duruma bağlı olarak yılda iki kez düzenlenmesi kararlaştırılmış olan tevzi defterleri, bilhassa XVIII. yüzyılda fazladan alınan tekâif-i şâkka türü vergiler ve masraflar sebebiyle birkaç kez keyfi olarak tanzim edilir olmuştur. Tevzi' defterlerinin içeriklerinin birbirinden farklı ve standart yapıdan uzak olmaları, çok sayıda ve çeşitte masraf ve haksız vergi kayıtlarının bulunuşu, yerel unsurların tevzi' defterlerinin hazırlanmasında oldukça etkili olduklarını göstermektedir.⁸⁵

Diğer taraftan bu suistimallere karşı yapılan şikayetler merkez tarafından dikkate alınmış, şiddetle yasaklanan tekâlîf-i şâkka ile mücadele edilmiş, kahve parası, hediye bâhâ, konak masrafı, teftişîye, müruriye, vilâyet mesârifi, âyân ücreti gibi çeşitli isimler altında alınmakta olan vergilerin yasaklandığına dair birçok ferman ve adaletname yayınlanmıştır.⁸⁶

Ancak merkezin kontrolünün giderek zayıfladığı, yerel unsurların ve bilhassa a'yânın daha güçlendiği bu dönemde⁸⁷ adaletnameler ve alınan diğer tedbirler tekâlîf-i şâkka ve benzeri haksız uygulamalara karşı etkili olamamıştır. 1792 yılının Aralık ayında taşraya gönderilen emirde, bilhassa defter kontrolü ile alakalı bir düzenleme yapılmak istenmiş, tevzi defterlerinin yılda iki defa hazırlanması kuralına uyulması, halkın üzerine yasal olmayan vergi ve masrafların yüklenmemesi ve tevzi defterlerinin kontrol amacıyla İstanbul'a gönderilmesi istenmişse de, yetersiz denetim ve yaptırım gücü sebebiyle bu emre çok az uyulmuştur.⁸⁸

⁸⁴ Özkaya, "XVIII. Yüzyılın sonlarında Tevzi' Defterlerinin Kontrolü", 136.

⁸⁵ bk. Özkaya, "XVIII. Yüzyılın sonlarında Tevzi' Defterlerinin Kontrolü", 136-138; Yakup Akkuş, "Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi' Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa'ya Geçiş", 37.

⁸⁶ XVII. yy. dan sonra yayınlanan adaletnameler için bk. Özkaya, "XVIII. Yüzyılın sonlarında Tevzi' Defterlerinin Kontrolü", 136-138, 140-145; Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 483-485; 1130 (1718) Pasarofça antlaşmasından sonra yayınlanan bir adaletname bilhassa savaş zamanları gibi hassas dönemlerin nasıl su-i istimal sebebi yapıldığına dair bir örnek teşkil etmektedir. Bu adaletnamede vezirler, beylerbeyileri, emirler, cizyedarlar, mukataat voyvodaları, avâriz ve nüzul tahsildarları, havass ve evkaf zabitanı ve mütevellileri ile kadılar muhatap alınmış, seferlerin reayaya ağır yük getirdiği, vergi toplayanların sefer ortamından faydalanarak, reayaya devr, kaftan-baha, zahire-bahâ, öşr-i diyet gibi tekâlîf-i şakka yükleyip, onları zarara uğrattıkları ifade edilmiş, bu tekalifin tamamı ile birlikte imdâd-ı seferiyye vergisi de kaldırılmış, fazladan bir akçe yahut bir habbe dahi alınması kesin bir dille yasaklanmıştır. (Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 483)

⁸⁷ Özcan Mert, "Âyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 196.

⁸⁸ Defterlerin kontrolü ilgili düzenleme hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Özkaya, "XVIII. Yüzyılın sonlarında Tevzi' Defterlerinin Kontrolü", 135, 146-151.

Bu ortamdan gayrimüslim reâya da müslüman reâya gibi zarar görmüştür. Diğer taraftan XVIII. yüzyılda 1768-1774 savaşı sırasında Akdeniz'deki adaların birçoğunda reaya fazla vergi yükü sebebiyle, Osmanlı hakimiyetinden çıkarak Rusya'ya meyletmiş, Eflâk-Boğdân reayası da voyvoda zulmünden aynı yola başvurmuştur.⁸⁹ Ancak burada şu husus da kaydedilmelidir ki, bu ortamdan gayri müslimlerin önde gelenleri de istifade etmiş, mesela kocabaşları defterlere kendileri için fazladan akçeler yüklemişlerdir.⁹⁰

C. Kudüslü Müslüman Topluluğun Zimmîlerin Verdiği Avâidin Hükümüne Dair Sorusu ve Nablusî'nin Fetvası

Bu başlık altında gayri müslimlerin avâid adı altında yaptıkları ödemeleri alan Kudüslü müslümanların bu ödemelerin dinî hükümüne dair sorularına yer verilecek, akabinde döneme ilişkin bir kaynaktan bu ödemelerin nasıl cereyan ettiğine dair bilgiler aktarılacaktır. Son kısımda ise Nablusî'nin fetvası ele alınacaktır.

1. Kudüslü müslümanların sorusu

Kudüs'te ikamet eden müslümanlardan bir topluluğun Nablusî'ye yönelttikleri soru özetle şu şekildedir: "Kudüsü fetheden sultan, orada bulunan gayri müslimleri, Kudüs'te ikamet eden bir müslüman topluluğa aynî ve nakdî ödeme yapmakla mükellef kılmıştır. Aynî ödemelerin konusunu mum, şeker ve pamuklu kumaş teşkil etmektedir. Bir kısmı aylık, bir kısmı yıllık bir kısmı da üç yılda bir olacak şekilde yapılan bu ödemeler gayri müslimlerin defterlerinde ve kanunlarında kaydedilmiş şekilde yer almaktadır ve onlar bunu reddetmemektedirler. Kudüsü fetheden sultanın bu vergileri koymaktaki amacı, gayri müslimlerin zillet, hüsrân ve küçüklük içinde kalmaya devam etmeleridir. Bu bölgede örf, bu ödemelerin yapıldığı kimselerin vefatlarından sonra da varislerine ödeme yapılmasına devam edilmesi şeklinde süregelmiştir. Buna göre, fetih esnasında gayri müslimlerin bu şekilde ödeme yapmakla mükellef kılınıp, buna razı olmaları durumunda, ilk başta onların defterlerinde kayıtlı olduğu şekil üzere, zikredilen uygulamaya devam edilmesi ve müslüman cemaatin bu ödemeleri alması helal olur mu?

Ayrıca bu ödemelerin yapıldığı müslümanlardan biri varis bırakarak vefat edip, varisi de örfle amelî icabı olarak murisine yapılagelen ödemeleri alma hakkına sahipken, şayet kadı, bu vârisi alımdan men edip de gayri müslimlerin yaptıkları ödemelerin, vefat eden kimseye yabancı olan birine yapılmasına hükmederse, bu sahih olmayan bir hüküm [değil] midir?

⁸⁹ Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Genel Hatlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Sorunu", 468.

⁹⁰ Özkaya, "XVIII. Yüzyılın sonlarında Tevzi' Defterlerinin Kontrolü", 143.

Yabancı olan bu kimsenin, bu nakit veya eşyayı almasının câiz olmamasına hükmetmek daha isabetli olmaz mı? Zira örfen maruf olan şer'an da şart koşulmuş gibidir. Şayet böyle değilse durum nasıl olmalıdır? Bize nakillerle müdellel olarak yazılı şekilde bildiriniz.”⁹¹

2. Soruya konu olan vergi: Avâid

Âvâid kelimesi için sözlükte iki anlam verilmiştir. İlk anlama göre bu kelime îradlar ve gelirler manasındadır. Diğer manasına göre ise tahsisat, muayyenât anlamına gelmektedir.⁹²

Tekâlîf-i örfiyye adı altında tarh ve tahsil edilen vergileri ele alırken Abdurrahman Vefik avâid-i mu'tâde başlığı altında şu bilgileri vermiştir: “Bu unvan ale'l-ekser kanun hâricinde ihdâs edilen bir takım avâide itâ olunmuştur. Bir takım me'mûrîn ve ketebe ve hademenin müteferrik avâidi bu ünvana idhal edilerek ahaliye tarh edilmiştir. Müfredâtı gösterilemeyeceği için buraya her şey girer ve bir kere girdi mi, artık “mu'tâde” olurdu. Hatta mahallî a'yânın kendi hisselerine düşen tekâlîfi ve sâir müteneffa' itmek istedikleri kimselere verilecek hediye ve iâne gibi şeylerin esmânı hep buraya konulmuştur. Bi't-tab' bu da Tanzimatla beraber ortadan kalkmıştır.”⁹³ Bu ifadeden avâid kapsamındaki yükümlülüklerin büyük kısmının kanunsuz olarak vaz edildiği anlaşılmaktadır.

el-Kuds fi'l-ahdi'l-Osmânî (1640-1799)⁹⁴ isimli eserde bu tür ödemelerin ne zaman ve nasıl başladığına dair bir bilgi yer almamakla birlikte, “avâid-i mu'tâde” terimi kullanılarak bunların hangi aileler

⁹¹ Abdülğanî b. İsmâil b. Abdilganî b. İsmâil en-Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, Zâhiriye Ktp., nr: 4009, vr. 109b-110b.

⁹² Bu kısımda meselenin Osmanlı Devleti zamanında cereyan etmesi sebebiyle “avâid” kavramının açıklanmasında Kâmus-ı Türkî tercih edilmiştir. Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, (Dersaâdet: İkdâm Matbaası, 1217), 955; Kelimenin bu manaları daha ziyade muâsır Arapça lügatlarda geçmektedir. Mesela bk. Ahmed Muhtâr Abdülhamîd Ömer, *Mu'cemu'l-lügati'l-Arabîyye el-Muâsıra*, (Âlimü'l-kitâb, 1429/2008), 2: 1572; *Lisânü'l-Arab*'ta bu kavram açıklanırken verilen manalardan biri olan “menfaat”, buradaki kullanıma en yakın kelimedir. Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebü'l-Fazl Cemâlüddin İbn Manzûr el-Ensârî er-Ruveyfî el-İfrîgî, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrût: Dâru Sâdir, 1414), 3: 316.

⁹³ Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, 113

⁹⁴ Ahmed Huseyn el-Cebûrî[?], *el-Kuds fi'l-ahdi'l-Osmânî 1640-1799*, (Ammân: Dârü'l-Hâmid, 2011), 2. Bu eser 1640-1799 tarihleri arasında Osmanlı hakimiyetindeki Kudüs'te, bu dönemden intikal eden resmî defterler ve vesikalar yanında bu döneme ilişkin çalışmalara dayanılarak hazırlanmıştır. Bu vergilere ilişkin bilgiler ise dönemden intikal eden resmî belge ve defterler yanında Cohen, Peri ve Mahler gibi isimlerin bu döneme ilişkin araştırmalarına dayanmaktadır. (Raphael Mahler, *Ahistory of modern Jewry 1780-1815*, (London: Valentine Mitchell, 1971; Oded Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem the question of the Holy Sites in early Ottoman times*, (Leiden, Boston, Köln, Brill, 2001); Amnon Cohen, *Economic life in Ottoman Jerusalem*, (London: Cambridge University Press, 1989); Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century Patterns of Government and Administration*, Jerusalem: Magnes Press, 1973)

tarafından, nasıl alındığına dair kıymetli malumat bulunmaktadır. Bu kitapta bu ödemeler ile alakalı olarak geçen tarihler, fetvanın sorulduğu zaman diliminden sonradır. Bu durum, avâid-i mu'tâdeyi alanların tümünün soru soranlara dahil olmadığı ya da soran kimselerin fetvadan sonra da bu kapsamda verilen nakit ve eşyayı almaya devam ettikleri ihtimallerini düşündürmektedir.

Bu eserde avâid-i mu'tâde hakkında şu bilgiler verilmiştir: "Zimmîler, avâid-i mu'tâde şeklinde isimlendirilen bir ödeme yapmakla yükümlü kılınmışlardı. Avâid-i mu'tâde vergi ya da hediye mahiyetindeydi ve nakdî veya aynî olarak, senelik yahut altı aylık ya da aylık dönemlerde veriliyordu. Yahudi sinagogu ve hristiyan manastırları, bilhassa Rum, Ermeni ve Frenk manastırları tarafından belli dönemlerde ya da belirli münasebetlerle idareci konumda bulunan kimselere ya da Kudüs'ün Huseynî, Hâlidî, İlmî[?], Dicânî, Âl-i Murâd gibi önde gelen nüfuzlu ailelerine takdim edilmekteydi. Onlar vergi ya da hediye mahiyetinde olan bu ödemeleri, bu ailelere yaklaşmak, kendi nüfuz alanlarını genişletmek ve onların kendilerini himaye etmelerini temin etmek maksadıyla yapmaktaydılar.

Zimmîlerin yapmış oldukları ve avâid-i mu'tâde olarak ifade edilen ödemelerin çeşitleri ve tutarları şu şekildeydi: Frenk manastırı her ay 30 Mısır parası, Ermeni kilisesi mum, bal ve kumaş, Rum kilisesi ise her ay 6 kuruş değerinde kumaş ve para vermektedir. 1213 (1798) senesinde hristiyan ve yahudîlerin yaptıkları ödemeler senelik 1000 esedî kuruşa ulaşıyordu.

Bu ödemeler zamanla ödemelerin yapıldığı kimseler için mükteseb hak vasfını kazanarak, mirasa yahut alım satım işlemine veya haktan feragate de konu teşkil etmiştir. Hüseyinî ailesi ile Ebu's-Suûd ailesinin senelik olarak altı kuruşluk bir meblağ yahut şeker ve kumaş alımı hakkı, tevarüs yolu babadan oğula intikal ediyordu. Mesela bu dönemden intikal eden vesika ve defterlerde geçtiğine göre, Yahyâ Bek Cübrân ismiyle kaydedilmiş bir zat dede ve babasından sonra da Frenk, Rum ve Ermeni manastırlarından bir zalta, mum, iki metre kadar da pamuklu kumaş almıştır. Abdullah b. Safiyüddîn ed-Dicânî her ay Kudüs'te Rumlardan aldığı avâidi 1201 (1786) senesinde 350 zalta mukabilinde bir başkasına devretmiştir."⁹⁵

⁹⁵ Ahmed Huseyn el-Cebûrî[?], *el-Kuds fi'l-ahdi'l-'Usmânî 1640-1799*, 2: 215-216; Bu eserde verilen bilgilere göre, 1640-1799 tarihleri arasında Kudüs'te yaşayan Hristiyan ve Yahudi zimmîlerle, bu bölgeye ziyaret ve haccetmek maksadıyla farklı bölgelerden gelen zimmîlerin ödemekle yükümlü oldukları diğer vergi ve resimler şunlardı: Kudüs valisi, tayini edildiğinde Hristiyan manastırlarından vergi alıyordu. Vali çıktığında ise mütesellimi tarafından Rum, Katolik ve Ermeni kiliselerinden ve Yahudi sinagogundan İkrâmiye denilen bir vergi tahsil ediliyordu.

3. Nablusî'nin Fetvası

Nablusî, fetva verirken meseleyi ana hatları ile değerlendirdikten sonra Kudüslülerin soru metninde geçen her bir cümleyi fikhî açıdan tahlile tabi tutmuş, etraflı mütalaalardan sonra meselenin hükmünü bildirmiştir. Nablusî'nin fetvasında temas ettiği hususlar beş başlık altında ele alınacaktır.

a. "Avâid"ın Kudüslü müslümanlar için bir hak olarak sübutu

İslam Hukukunda nizâ konusu olmuş bir hakkın hukuk tarafından tanınması ancak yine hukuken geçerli ispat vasıtaları ile mümkün olabilir. Bu bakımdan Nablusî, ilk olarak iddia edilen hakkın sübutunu sorgulamıştır.

Nablusî, öncelikle soru soranların gayri müslimleri bu ödemelerle mükellef kılanın Kudüs'ün fatihi olduğu iddiaları üzerinde durarak, "Kudüs'ün fatihi"nin ya Selâhaddin Eyyübî ya da Yavuz Sultan Selim

Şam'dan ve diğer bölgelerden gelen hac kabilelerinin karşılanması esnasında sarfedilmek üzere alınan ve imdâdidiye olarak isimlendirilen vergiye zimmîler de iştirak ediyorlardı. Hristiyan ve Yahudilerin her liva emirine, mütesellimine ve kethüdasına Kudüs'e ulaştığında vermekle yükümlü oldukları belli resmleri vardı. Ayrıca aylık olarak vermekle yükümlü oldukları vergiler de bulunmaktaydı.

Dîni bayramlar vesilesi ile de zimmîler çeşitli ödemeler yapıyorlardı. Buna da resmü'l-ıdiyye deniliyordu. Bu hem Hristiyan kiliselerinden hem de Yahudi mabetlerinden aynı olarak alınıyordu. Kapsamına şeker, bal, mum ve keten kumaş girmektedir. Bunu Kudüs paşası almaktaydı. Kethüdası 7,5, onun yardımcıları ise 4'er kuruş tahsil etmekteydiler. Ayrıca zimmîler Ramazan ayı boyunca bölgedeki nüfuzlu kimselere tatlı ikramında buldukları gibi başka bağışlar da yapıyorlardı. Mesela Meğaribe cemaatinin önde gelen isimlerinden Şeyh Ahmet Efendi'ye Frenkler her bayram 15 zalta, Seyyid Süleyman Efendi'ye ise Ermeni kilisesi unsura bayramında 10 zalta veriyordu.

Zimmîlerin yaptıkları ödemelerden birisi de resmü'l-ubûdiyye idi. Resmü'l-ubûdiyye vali ve yardımcılığı ile şehrin önde gelenlerin sandıklarına gidiyordu. Hristiyan ve Yahudiler "avâid-i seneviyye" olarak ifade edilen ödemeyi yapmakla yükümlü idiler. Kudüs mütesellimi (Mütesellim Tanzimat'tan önce beylerbeyi ve sancak beylerinin, bölgelerindeki sancak ve ilçeleri kendi adlarına yönetmekle görevlendirdikleri kimselere denilmiştir.) Kudüs'teki Ermeni, Rum ve Frenk manastırlarından her dört ayda bir 1000 kuruş almaktaydı.

Bunların yanı sıra zimmîlerin alım satımında yaptıkları ödemeler, defin işlemleri için alınan ücretler de vardı. Ayrıca zimmîler Silvan[?] köyü ahalisine kabirlerini korumaları karşılığında ödeme yapmaktaydılar. Beytullahim'i ziyaretlerinde burada oturanlara da ödeme yapmakla mükellef idiler.

Aynı zamanda Kudüs şehrine düzenli olarak hac için gelen Yahudi ve Hristiyanlardan da girişte ve çıkışta 7 kuruş alınmaktaydı. Bu yolla elde edilen gelirler 1698 (1110) senesinde 5000 kuruşa ulaşmıştı. Kudüs'e gelen her hacı ayrıca Yafa kapısında, 50 akçe değerinde "resmü'l-kal'a" olarak adlandırılan ödemeyi yapmakla yükümlü idi. Kıyâme kilisesine girişte ve çıkışta da "resmü'l-Kıyâme" isimli bir ödeme yapmaları istenilirdi. Bu hacılar Beytü'l-lahm'i ve Ürdün nehri tarafındaki kutsal yerleri ziyaret için gidecekleri zaman, kendilerini himaye için görevlendirdiği kuvveti onlarla gönderdiği için paşaya 200 kuruş değerinde hediye takdim etmekteydiler. Buna ilaveten Kethüda 20, onun yardımcılığı da 3 kuruş alıyordu. Yahudiler de kutsal yerleri ziyaret için geldiklerinde onların da yükümlü kıldıkları ödemeler vardı. (Ahmed Huseyn el-Cebûrî[?], *el-Kuds fi'l-ahdi'l-Usmânî 1640-1799*, 2: 213-220)

olduğunu ifade etmiş, ancak bu hükümdarların gayri müslimleri cizye dışında başka bir ödeme ile mükellef tuttuklarına dair herhangi tasarruflarının bilinmediğini belirtmiştir. Diğer taraftan Nablusî, devletin resmî defterlerinde ve zimmîlerin sorumluluklarına dair antlaşmalarda bu mükellefiyetlere delalet eden bir kaydın olmadığını, ayrıca soru sahiplerinin elinde ne sultan ne de onun vekilleri hükmünde olan zaîm ve sipâhîlerden alınmış resmî bir belgenin bulunmadığını nazara vermiş,⁹⁶ bu şekilde avâide ilişkin hak iddiasının mücerred kaldığını ortaya koymuştur. Ayrıca soru metninde geçen ifadeleri değerlendirmiş, soru sahiplerinin, avâide dair hak iddiasında bulunurken zımnen ya da açık bir şekilde mesned olarak ileri sürdükleri hususları tek tek ele almış ve nakzetmiş, bu tür bir hakkın hukuken nasıl sabit olabileceğine ilişkin bilgiler vermiştir.

Nablusî, ilk olarak, soru sahiplerinin ödemelerin uzun bir süredir yapılagelmekte olup bilinmesine ve gayri müslimlerin de bunları reddetmediklerine dair ifadelerini nazara almış, meseleyi İslam muhakeme hukukunda en yaygın kullanılan ispat vasıtası olan⁹⁷ şahitlik açısından değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu hususla alakalı olarak özetle “Şayet sultan “avâid”i gayri müslimlere cizyeye ilave bir yükümlülük olarak vaz etti ise, buna ilişkin hak iddiası, sadece insanların birbirlerinden işitip nakletmelerine dayanan şahitlik üzerine bina olunamaz. Bu şekilde yapılan şahitlik bazı özel meselelerde kabul edilebilir, ancak bu mesele onlardan değildir.”⁹⁸ ifadelerini sarf etmiştir.

Soru sahipleri gayri müslimlerden nakit ve emtia alma hakkının veraset yoluyla intikaline ilişkin hükmü sorduklarında “Bu bölgede, örf bu ödemelerin yapıldığı kimselerin vefatlarından sonra da varislerine ödeme yapılması şeklinde süregelmiştir.” ifadelerini kullanmışlardır. Onların bu şekilde örfü bir ispat vasıtası olarak öne sürmeleri karşısında Nablusî örfün haksız uygulamalarda ispat vasıtası olmayacağını ve zulmen alınan şeylerin helallığıne delalet etmeyeceğini vurgulamıştır.⁹⁹

Ödemelerin gayri müslimlerin defterlerinde ve kanunlarında bulunduğu, onların bu ödemeleri reddetmedikleri ifadelerine karşı ise Nablusî bu meselede yazının hukuken ispat vasıtası olmayacağı görüşünü, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'den¹⁰⁰ yaptığı nakille destekleyerek ortaya koymuştur.¹⁰¹ Nablusî'ye göre gayri müslimlerin ödeme yapmayı reddetmeyip yaptıkları

⁹⁶ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 110b.

⁹⁷ Yunus Apaydın, “Şahit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 38 (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 279.

⁹⁸ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 111a.

⁹⁹ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 114a.

¹⁰⁰ İbni Nüceym el-Mısırî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, 183.

¹⁰¹ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 111a.

ödemeleri defterlere kaydetmeleri, zulme uğrama korkusu sebebiyle gerektiğinde bu ödemeleri yaptıklarını ispat edebilmek maksadına matuftur.¹⁰²

Nablusî'ye göre, burada iddia edilen hak ancak beyyine ile sabit olabilir. Bu konuda beyyine sultanın bu şekilde tasarrufta bulunduğu dair "Falan sultanın meclisinde hazır bulunduk ve onun zimmîleri böyle bir yükümlülükle sorumlu tuttuğunu bizzat kendisinden işittik." denilmesi ile hasmın da bulunduğu bir ortamda şahitlik yapılması şeklinde ortaya konulur. Şayet sultan bu vergileri cizyeye ilave bir yükümlülük olarak değil de cizyeye mahsuben alınmak üzere Kudüslü müslümanlara tahsis etti ise, bu durumda da onların bu tahsisi şer'an muteber delillerden biri ile ispat etmeleri gerekir.¹⁰³

Nablusî, bu vergileri alan müslümanların avâid adı altında aldıkları nakit ve emtiaya hak sahibi olduklarını hukuken ispat edemediklerinde, ödeme yükümlülüğünün gayri müslimler için bağlayıcı olmayacağını kesin bir dille ifade etmiştir.

b. "Avâid-i mu'tâde" ve benzer ödeme yükümlülüklerinin hukuki mahiyeti

Nablusî, avâid adı altında gayri müslimler tarafından yapılan ödemelerin hukuken cizyeye ilave bir yükümlülük olma ihtimali ile cizyeye mahsuben alınma ihtimalini ele alıp, şayet sultanın bu yönde bir tasarrufu olduysa bunun hukuken geçerli ispat vasıtaları ile ortaya konulması gerektiği üzerinde durmuş, sonrasında bu ödemelerin fikhen cizye mahiyetinde kabulünün imkânını sorgulamıştır. Bu hususta Nablusî, İsmâil en-Nablusî'nin *Şerhü'd-Dürer*'inden şu ifadeleri aktarmıştır: "Cizye iki nevidir: Birincisi, karşılıklı rıza ile konulan cizyedir. Bu, anlaşmaya göre takdir olunur. İkincisi devlet başkanının gayri müslimlere galip geldiğinde koyduğu cizyedir. Sulh yolu ile konulan cizye için Şâri' tarafından bir miktar belirlenmemiştir. Bilakis bu nevi, o anlaşmaya göre belirlenir. Cizye [belirlendikten sonra], ilave etmek ya da eksiltmek suretiyle değiştirilmez. Gayri müslimlere galip gelinip de onların kendi mülkleri üzerinde kalmaları sağlandıktan sonra vaz olunacak cizyenin miktarı ise Şâri' tarafından belirlenmiştir." Nablusî bu ifadelerde geçen "Bu, ilave etmek ya da eksiltmek suretiyle değiştirilmez" kısmına dikkat çekmiş, cizye miktarı belirlendikten sonra cizye miktarında değişiklik yapılmayacağını, kesin bir şekilde ifade etmiştir. Diğer nevi cizye ise zaten Şâri' tarafından belirlenmiştir.¹⁰⁴ Nablusî'nin dikkat çektiği hususlardan bir diğeri ise, cizyenin her sene onu toplamakla

¹⁰² Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 113b.

¹⁰³ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 111a.

¹⁰⁴ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 111b.

görevlendirilmiş bir âmil tarafından alınmakta olmasıdır. Bu durum da sözkonusu vergilerin fikhen cizye mahiyetinde olamayacağını göstermektedir.¹⁰⁵

Nablusî bu vergilerin fikhen cizye olarak alınamayacağını ortaya koyduktan sonra Kuhistânî'nin *Vikaye* şerhinden idareci ve kadı konumda kimselerin hediye almalarının hükmüne dair kısmı aktarmış, bu ifadeler doğrultusunda âvâid adı altında yapılan ödemelerin hediye mahiyetinde olup olamayacağı hususu üzerinde durmuştur.

Kuhistânî'nin sözkonusu ifadeleri özetle şu şekildedir: "Aradaki muhabbet sebebiyle verilen [hediye] her iki taraf için de helaldir. Ancak alanın kadı olması durumu sözkonusu ise, bunun verilmesi de alınması da haram olur. Şayet bir kimse canına ve malına zarar verilmesinden korkup da veriyorsa, verilen, alan taraf için haramdır ve bu konuda âlimler arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Bu şeyin verilmesi ise çoğunluğa göre veren için helaldir. Yöneticinin nezdinde işlerini halletmek için bir şey verilmesi durumunda ise, şayet halledilmesi istenilen işin hükmü haram ise, bu şeyin verilmesi, veren için de alan için de haramdır. Halledilmesi istenilen işin hükmü helal olmakla birlikte, eğer alan kimse [iş halletmek için] şart koşmuşsa, bu durumda verilen şeyi alması haramdır. Karşı tarafın vermesinin hükmü ihtilafıdır. Bazı âlimlere göre bu helal, bazı âlimlere göre haramdır ... Rüşvet olarak verilen nakit veya metaa mâlik olunmaz. Dolayısıyla veren kimse için geri isteme hakkı vardır. Velew ki rüşvet alan kimse onun işini yapmış olsa da böyledir. *Muğni'*de¹⁰⁶ ve *Nihâye'*de¹⁰⁷ bu şekilde geçmektedir."¹⁰⁸

Kudüslü zimmîlerin müslümanlara verdikleri avâidi bu ölçüler muvacehesinde değerlendiren Nablusî avâidin hukuken hediye kabilinden olamayacağını ifade etmiş ve bu yargısını hediyenin ancak muhabbet sebebiyle verilebileceğini, oysa müslümanlarla zimmîlerin birbirlerine muhabbet hissetmelerinin imkânsız olduğunu gerekçe göstererek açıklamıştır. Müslümanlarla zimmîler arasında muhabbetin sözkonusu olmasına ihtimal vermeyen ve bu hususta Mücâdele sûresinin 22. âyetini delil getiren¹⁰⁹ Nablusî, ayrıca meryese adlı verginin kapsamının önceki

¹⁰⁵ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 110b.

¹⁰⁶ Şirbinî, *Muğni'l-Muhtac*, 6: 287.

¹⁰⁷ Remlî, *Nihâyetü'l-Muhtac*, 8: 254-255.

¹⁰⁸ Şemseddin Muhammed el-Horsânî el-Kuhistânî, *Camiu'r-rumûz şerh u Muhtasarü'l-Vikâye el-müsemmâ bi'n-Nükaye*, Tashih: Kebîrüddîn Ahmed (Kalküta: Matbaatü muzhiri'l-acâib, 1284-1858) 4: 578; Nâblusî, *Cevab 'an ca'li'l-fatih 'avâide 'alâ ehli'l-küfr bi-beyti'l-Makdis*, 4.

¹⁰⁹ "Allah'a ve ahiret gününe iman eden hiçbir topluluğun, babaları, oğulları, kardeşleri yahut kendi soy-sopları olsalar bile, Allah'a ve peygamberine düşman olan kimselere

zamanlarda çok daha geniş olduğunu, gayri müslimlerin vermek durumunda kaldıkları emtiayı daha sonra tekrar satın aldıklarını anlatmış, bu durumda muhabbetin var nasıl olabileceğini sormuştur? Bütün bunlara rağmen arada sevgi bulunduğu farz olursa dahi, hediye mahiyetindeki ödemeleri vermediklerinde gayri müslimlerin fıkhen zorlanamayacaklarını da altını çizerek belirtmiştir.¹¹⁰

Bu tahlillerinden sonra Nablusî, gayri müslimlerin bu ödemeleri kendilerine gelebilecek herhangi bir zulüm ve sıkıntıyı engellemek için yaptıklarına dair kanaatini ortaya koymuş ve bu bakımdan sözkonusu ödemelerin rüşvet kabilinden olduğunu ileri sürmüştür.¹¹¹

Nablusî görüşünü ifade ederken bizzat kendisinin Dımaşk'ta şahit olduğu bir vakiyla da bir benzerlik kurmuştur: "Müslümanların Kudüs'te zimmîlerden aldıkları bu vergiler, Dımaşk'taki kilisenin verdiği hediyelerin bir benzeridir. Hristiyanlar bu hediyeleri müslümanların ileri gelenlerinden şerhlerinden korkup, zararlarından korunmak istedikleri kimselere hediye olarak vermekte ve hizmet olarak isimlendirmektedirler. Ancak bu, haram kılınmış olan rüşvettir."¹¹²

Bu tahlillerinden sonra Nablusî avâid adı altında yapılan ödemelerin hukukî mahiyetini "Bizim bu ödemelerle ilgili görüşümüz bunların ancak zamanımızdaki zalim idarecilerin, tüccarlardan ve köylülerden aylık ve senelik olarak aldıkları, müşâhere, zehâir, avâriz-ı sultâniyye, şâşiyye gibi isimler verdikleri mezâlim nevilerinin benzeri olmasıdır." ifadeleri ile açıklamıştır.¹¹³

Tekâlîf-i şâkka hakkında bilgi verilirken nüfuz sahibi bazı idarecilerin ve yerel unsurların keyfî olarak halka bazı vergiler yükledikleri ifade edilmişti. Ancak Nablusî'nin, "mezâlim çeşitleri" olarak vafettiği vergiler arasında bizzat merkez tarafından vaz edilen avâriz-ı sultaniyyeyi de zikrettiği dikkat çekmektedir. Tabakoğlu'nun verdiği bilgiye göre "avâriz" Tanzimat'tan önce mal, para yahut hizmet şeklinde tahsil edilen örfî vergilerin genel ismidir.¹¹⁴ Abdurrahman Vefik ise avâriz hakkında şu bilgileri vermiştir: "Mukabele ve avâriz akçesi beş senede bir yirmi akçe alınmak üzere bazı yerlerde daimî bir vergi haline gelmişti. Bazı bölgelerde ise avâriz tâbiri, ortaya çıkacağı önceden düşünilemeyen her çeşit masraf

sevgi beslediğini göremezsin." Mücâdele Suresi, 58/22. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin *Kur'an-ı Kerim Meali*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 610.

¹¹⁰ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 114b-115a.

¹¹¹ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 112a.

¹¹² Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 112b.

¹¹³ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 113a.

¹¹⁴ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 364.

için kullanılmıştı.”¹¹⁵ Sözkonusu ifadelerinden Nablusî'nin, genel olarak örfi vergi tarhını reddettiğine hükmedilebilir. Ancak, fetvasının ilk kısmında sultanın vergi ile alakalı tasarruflarını kabul ettiğini gösteren ifadeleri de nazara alındığında, onun yolsuzlukların aşırı derecede de arttığı bir dönemde bizzat şahit olduğu suistimaller sebebiyle bu tür vergilerin aldığı şekillere karşı olduğu sonucu çıkarılabilir.

c. *Âvâid adı altında yapılan ödemelerin ve benzerlerinin hükmü*

Nablusî bu ödemelerin hukukî mahiyetini ortaya koyduktan sonra bu kapsamdaki nakit ve emtianın alınmasının dinen haram olduğunu kesin bir dille ifade etmiştir: “Bunları alan kimsenin kendisinden çekinilen kadı ya da idareci olması durumunda bunların verilmesi de alınması da haramdır. Bir kimsenin canına ve malına zarar gelmesi korkusu sebebiyle vermesi durumunda ise alan için haramdır. Meselemizden anlaşılan da budur.”¹¹⁶

Câiz olmayan bu yükümlülüklerin zimmîler için hukuken bağlayıcı olmadığını, bilakis onlara cevr ve zulüm mahiyetinde olduğunu¹¹⁷ belirten Nablusî, soru metninde geçen “Fetih esnasında gayri müslimlerin bu şekilde ödeme yapmakla mükellef kılınıp, onların da buna razı olması durumunda, ilk başta onların defterlerinde kayıtlı olduğu üzere, zikredilen uygulamaya devam edilmesi ve müslüman cemaatin bu ödemeleri alması helal olur mu?” sorusuna özetle şu cevabı vermiştir: “Sadece onların ödemeleri yapıp buna razı olmaları ve yapılan ödemelerin de onların defterlerinde kayıtlı bulunması, bu vergilerin alınmasının helal olmasını gerektirmez. Zira zamanımızdaki zalim hâkimler de eski zamanlardan beri zulmederek ve suç işleyerek bu şekilde vergiler almaktadırlar. Zimmîler için bu vergileri vermekten başka kurtuluş yolu yoktur. Bu alınan vergilerin bir kısmı zalim idarecilerin bir kısmı ise mazlumların defterlerinde kaydedilmiştir. Ancak bu vergilerin haram olduğu hususunda icmâ-ı ümmet vardır.”¹¹⁸

Nablusî meseleyi itikadî açıdan da değerlendirmiş, “Şer’î bir hak olmaksızın malların alınması müslümanların icmâ’ı ile haramdır. Bunu helal kabul eden küfre girmiş olur.”¹¹⁹ ifadelerini kullanmıştır. Nablusî'nin, avâidin miras yoluyla intikaline ilişkin değerlendirmeleri de bu açıdan oldukça dikkat çekicidir: “Zulmen ve cürmen alınan nakit ve emtianın örf sebebiyle helal olup, mîrâsa konu olabileceğini ve şer’î ölçülere uygun şekilde taksim edilen terikeler gibi taksim olunabileceğini ne duyduk ne işittik.” sözlerini sarfeden Nablusî, böyle bir durumda, haram kılınmış gaspın mubah telakki edilmesi ve bu mala helal miras malı gibi muamele yapılması sebebiyle, bu

¹¹⁵ Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, s. 98-99.

¹¹⁶ Nâblusî, *Cevabü su’âl verade min Beyti’l-Makdis*, vr. 113a.

¹¹⁷ Nâblusî, *Cevabü su’âl verade min Beyti’l-Makdis*, vr. 111b.

¹¹⁸ Nâblusî, *Cevabü su’âl verade min Beyti’l-Makdis*, vr. 113b.

¹¹⁹ Nâblusî, *Cevabü su’âl verade min Beyti’l-Makdis*, vr. 113b.

tasarrufun failinin küfür üzere olmasından korkulacağını ifade etmiştir. Bu durumun üzüm suyunun cevazına kıyasen hamrın da caiz olduğuna hükmedilmesine benzediğini belirten Nablusî, bu hususla alakalı olarak İsmâil en-Nablusî'nin *Şerhü'd-Dürer*'inden de şu nakilde bulunmuştur: "Kim hamrın alım satımına cevaz veriyorsa o küfre girmiştir."¹²⁰

Kadının avâidi alanların vârislerini değil de başkalarını bu ödemeleri almaya hak sahibi kılmasına dair soruya ise Nablusî, bu vergileri almanın hem varis hem de kadının tevcih ettiği kimse için haram olduğunu ifade ederek cevap vermiştir. Zira kadının bu şekilde hükmetmesi zaten zulmen alınan bir şeyin başkasına verilmesi mahiyetindedir.¹²¹

d. Avâid-i mu'tâde ve benzer vergilerin engellenmesi konusunda kazâ makamının ve siyasi makamın sorumluluğu

Adaletin temini, zulüm ve haksızlıkların ortadan kaldırılması insanlığın daimî ortak idealidir. Bu idealin gerçekleştirilmesi öncelikle siyasi ve kazâi otoriteyi elinde bulunduran makamlardan beklenmiş, her dönemde bu makamların sorumlulukları üzerinde ehemmiyetle durulmuştur. Adaleti temel maksatlarından biri olarak kabul etmiş olan İslâmiyet, bu konuda herkese sorumluluk yüklemekle beraber, bilhassa karar verme ve yargılama vazifelerini deruhte eden idarecilerin ve hakimlerin bu görevlerinin dünyevî açıdan olduğu gibi dinî ve uhrevî açıdan da büyük bir mesuliyet gerektirdiğini bildirmiş, onları adaletli ve hakkaniyetli davranmakla yükümlü kılmıştır.

Adalete ve zulmün engellenmesine verilen önem sebebiyle, iyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmeyi vazife bilen âlim ve fakihler, gerekli gördüklerinde başta idareciler ve kadılar olmak üzere yetki ve otorite sahiplerini ikaz etmekten yahut onlara sorumluluklarını hatırlatmaktan çekinmemişlerdir. Tarihte bunun örnekleri çoktur. Mesela zimmîlerin hakları konusunda Ebû Yûsuf Hârûnürreşîd'e zimmîlere zulüm ve eza edilmemesi, takatlarının fevkinde bir şeyle mükellef tutulmamaları ve üzerlerine vacip olmayan bir şeyin -haksız yere- onların mallarından alınmaması için sürekli teftişte bulunması tavsiyesinde bulunmuştur.¹²²

Nablusî de devrinin mühim bir âlimi ve müftîsi olması hasebiyle fetvasında haksız malî mükellefiyetlerin engellenmesi için kaza makamının ve idarenin sorumlu olduğu hususunu vurgulamış, kadıların görevinin İslâm'ın şer'î hükümlerini uygulamak ve mazlumları zulümden kurtarmak olduğunu hatırlatmış, müslümanların kadılarına ve idarecilerine bu zulümleri zimmîlerin üzerinden tamamıyla kaldırmalarının vacip olduğunu

¹²⁰ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 114b-115a.

¹²¹ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 115a.

¹²² Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s.138.

bildirmiştir. Nablusî, bu zulümlerin izalesinin tüm kötülük ve günahlardan arınmış olan tertemiz İslâm dinine yardım ve destek mahiyetinde olacağını da ifade etmiştir.¹²³

Zimmîlerin hak ihlalleri ile alakalı olarak Nablusî ayrıca Hayruddîn er-Remlî'nin (v. 1081/1671) fetvasını da nakletmiştir:¹²⁴ “Bu soru Şeyhülislam Hayreddin er-Remlî'ye de soruldu. Soru özetle şu şekildedir: Lüd kilisesine zulüm ve baskı ile senede iki veya üç defa mal verme mecburiyeti ihdas olundu. Bu durumda bunu engellemeye kudret ve gücü olan idarecilere bu zulmü engellemek vacip olur mu?

Remlî şöyle cevap verdi: “Evet! Müslüman idarecilere ve âlimlere; bilhassa bu zulmü def edebilecek, haddi uygulayabilecek güç ve kudrete sahip olanlara elleri ile bu münkeri değiştirmeleri, buna güçleri yetmiyorsa, dilleri ile değiştirmeleri, buna da güçleri yetmiyorsa kalpleri ile buğz etmeleri vacip olur ki bu [sonuncusu] imanın en zayıf derecesidir.¹²⁵ Bunu terkedip bundan yüz çeviren kimse için Ebû Hüreyre [kanalıyla gelen hadiste] şöyle bir vaîd vârid olmuştur. “Biz işittik ki, Kıyamet gününde bir adamı tanımadığı bir adam tutar. O da ona “Sana da ne oluyor, seninle benim aramda tanışıklık yoktu.” der. O da şöyle cevap verir: “Sen beni hata ve kötülük üzere görmüştün de beni ondan nehyetmemiştin.”¹²⁶ Bu konuda vârid olan âyet ve hadisler sayılamayacak kadar çoktur.”¹²⁷

e. Zimmîlere yapılacak muâmele

Nablusî'nin fetva metninde zimmîlerin haklarına ve onlara nasıl muamele edilmesi gerektiğine dair ifadeleri oldukça dikkat çekicidir. Esas itibarıyla onun bu husustaki görüşleri Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarına dayanıp Hulefâ-yı râşidîn dönemine ve sonraki dönemlere hâkim anlayışı yansıtmaktadır.

Hz. Peygamber devrinden itibaren, cizye vermeyi kabul ederek İslam devletinin tebeası olan zimmîlerin, ibadet ve muâmelata dair bazı hükümler dışında müslümanlarla aynı hak ve yükümlülüklerle sahip olacakları bir esas olarak benimsenmiştir. Hz. Peygamber bu hususla alakalı olarak bir hadisinde “Cizye vermeyi kabul ettikleri zaman onlara bildir ki

¹²³ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 115a.

¹²⁴ Hayreddin b. Ahmed er-Remlî, *Kitâbü'l-fetâva'l-Hayriyye*, (Bulak: el-Matbaatü'l-kübra'l-mîriyye, 1300), 2: 178.

¹²⁵ “Kim bir kötülük görürse, onu eliyle değiştirsün. Şayet eliyle değiştirmeye gücü yetmezse, diliyle değiştirsün. Diliyle değiştirmeye de gücü yetmezse, kalbiyle düzeltme çihetine gitsün ki, bu imanın en zayıf derecesidir.” Müslim, *İmân* 78; Nesâî, *İmân* 17

¹²⁶ Elbânî bu hadisi Razî'nin zikrettiğini, kendisinin görmediğini ifade etmiştir. Muhammed Nâsır el-Elbânî, *Zaifü't-terğîb ve't-terhîb*, (Riyâd: Mektebetü'l-meârif li'n-neşr ve't-tevzî, 1421/2000), 2: 104.

¹²⁷ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 115a.

müslümanların ne hakları varsa onlar da aynı haklara sahiplerdir. Müslümanların ne vazifeleri varsa onlar da aynı yükümlülüklerden sorumlu kılınmışlardır.” buyurmuştur.¹²⁸ Hz. Ali zimmîler için “Onlar cizye verdikleri zaman kanları bizim kanlarımız gibi, malları da bizim mallarımız gibi [korunmuş] olur.” ifadelerini sarfetmiştir.¹²⁹ Hz. Peygamber, Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin verdikleri emaname ve ahitnamelerde de cizye vermeyi kabul eden zimmîlere tam bir can, mal güvencesi verilmiş, inanç hürriyeti sağlanmış, kendilerine zulmedilmeyeceği, zarar verilmeyeceği, düşmanca davranılmayacağı açık bir şekilde ifade edilmiştir.¹³⁰

Boyun eğip cizye verdikleri zaman, artık zimmîlerle savaşılmayacağını vurgulayan Nabluşî de Hz. Peygamberin mezkur hadisinde ve birçok fıkıh kitabında geçen ibareyi zikretmiştir: “Bizim hak ve yükümlülüklerimiz ne ise onların hak ve yükümlülükleri de odur.”¹³¹ Bu hususta Kuhistânî'nin eserini kaynak olarak kullanan Nabluşî,¹³² *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'den de ibadetlerin bu hükmün haricinde kaldığına ilişkin ibareyi¹³³ aktarmıştır.

Nabluşî fetvasında zimmîlerin haklarının korunması ve ihlal edilmemesi hususu üzerinde de ehemmiyetle durmuştur. Bu konuda başta Hulefâ-yi Râşidîn olmak üzere, pekçok sahabî ve âlim gibi Nabluşî de Hz. Peygamberin tavsiyelerini dikkate almıştır. Nitekim bu konuya dair Nabluşî'nin de naklettiği bir hadisinde Hz. Peygamber, Abdullah b. Erkâm'ı cizye tahsili için gönderirken “Dikkat ediniz, bir kimse bir zimmîye zulmeder veyahut takati üzerinde bir şeyle mükellef kılsa yahut ona eza ederek veya rızası olmaksızın ondan haksız yere bir şeyi alırsa kıyamet gününde onun hasmı benim.» (Ebû Dâvud, Kitâbu'l-Harâc ve'l-fey' ve'l-imâra, 33) ifadeleri ile ihtarda bulunmuştur. Hz. Peygamber bir diğer hadisinde de “Kim bir zimmîyi öldürürse cennet kokusunu alamaz, hâlbuki onun kokusu kırk yıllık mesafeden alınır.” buyurmuştur. (Buhârî, Cizye, 5; Diyât, 30)

Hulefâ-yi Râşidîn ve sahabîlerin zimmîlerin haklarına riayet konusunda büyük hassasiyet gösterdiklerine dair birçok rivayet bulunmaktadır. Mesela Hz. Ömer kendisinden sonraki halifeye, ehl-i zimmete hayırlı muamelede bulunmasını, onlarla yapılan ahidlere uymasını, onları koruyup takatlerinin üzerinde bir şeyle mükellef kılmamasını tavsiye

¹²⁸ Mevsilî, *el-İhtiyar*, 2: 10; 3: 65; 4: 119; Mergînânî, *el-Hidâye*, 2: 379, 3: 78, ayrıca bk. Ebû Yusuf, *el-Harac*, 144, 209.

¹²⁹ Serahsî, *el-Mebcut*, 26: 85, 133; *el-Hidaye*, 2: 379; Mevsilî, *el-İhtiyar*, 4: 119; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 9: 284, 362; Mergînânî, *el-Hidâye*, 2: 379.

¹³⁰ Ebû Yusuf, *el-Harac*, 85-87.

¹³¹ Mevsilî, *el-İhtiyar*, 4: 119; İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 4: 211; Muhammed b. Ferâmuz b. Ali eş-Şehîr Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Ğurarü'l-ahkâm* (Dâr u ihyâi'l-kütübî'l-arabiyye, [t.y.]), 1: 283.

¹³² Kuhistânî, *Câmiu'r-rumûz*, 4: 663.

¹³³ İbn Nuceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 280.

etmiştir. Kendisi yolda âmâ ve ihtiyar bir zimmînin dilenmekte olduğunu görmüş, evine götürüp ikramda bulunduktan sonra, ondan ve benzerlerinden cizyeyi kaldırmıştır. Zimmîlerle muâşeret hususunda Selman-ı Fârisî'den gelen rivayet de bu hassasiyeti açık bir şekilde yansıtmaktadır: Kendisine “Ehl-i zimmetten bize helâl olan nedir?” sorusu yöneltilen Selmân-ı Farisî bu soruya şu şekilde cevap vermiştir: “Onlara hidayet yolu olan İslâm'ı anlatmak, fakir olmaları halinde, ihtiyaçlarını giderinceye kadar kendilerine bakmak, onlardan bir kimse ile arkadaş olduğu zaman yemeğinden yiyip kendi yemeğinden ona yedirmek, binek hayvanına binmek ve kendi binek hayvanına da onu bindirmektir. Ancak, giderken binek hayvanını alıp da kendisini yolundan alıkoymak caiz değildir.”¹³⁴ Bu uygulama ve tavsiyeleri esas alan âlimler zimmîlerin haklarının korunmasını temin edecek ahlâkî prensiplere eserlerinde yer vermişlerdir. Bu konuyu şümulü bir şekilde ele alan Karâfî'nin (v. 684/1285) tespit ettiği esaslar oldukça önemlidir.

Karâfî öncelikle zimmîlere ihsanın hoş karşılandığını ancak onlarla arada muhabbet ve dostluğun nehyedildiğini bir ölçü olarak zikretmiştir. Sonrasında zimmet akdinin ehemmiyeti üzerinde durarak bu akdin müslümanların gayri müslimlerin haklarına tamamiyle riayet etmeleri gerektirdiğini belirtmiş, hatta onlara yönelik bir saldırı olduğunda onları korumak için savaşmanın da bu akdin lüzumu olduğunu vurgulamış, zimmîler hakkında kötü söz yahut ırzları hakkında bir gybet ya da onlara yönelik sıkıntı veren bir davranış sebebiyle haddi aşan kimselerin Allah'ın, Rasulü'nün ve İslam dininin zimmetini zayi edeceğini ifade etmiştir.

Zimmîlerin zayıflarına rıfk ile muamele edilmesi, fakirlerinin ihtiyaçlarının giderilmesi, açlarının doyurulması, kıyafete muhtaç olanlara elbise sağlanması, korkutarak ve aşağılayarak değil bilakis yumuşak bir üslupla konuşulması, komşuluk ilişkilerindeki sıkıntıların lütufla giderilmesi, hidayete ulaşip, saadet ehlinden olmaları için dua edilmesi, dinî ve dünyevî işlerinde nasihatte bulunulması, mülklerinin, ailelerinin, ırzlarının, tüm hak ve menfaatleri ile gizliliklerinin korunması, şayet zulme maruz kalırlarsa bu zulmün bertaraf edilmesi, küçük olsun büyük olsun muamelelerde hayırhah davranılması lüzumundan bahseden Karâfî bütün bunların güzel ahlakın gereği olduğunu vurgulamıştır.¹³⁵

Nablusî'nin de bu esasları fetvasında öz bir şekilde zikrettiği görülmektedir. *Tenvîru'l-ebşâr*'dan müste'men için zikredilen “Ona eziyet etmekten kaçınılması vaciptir. Onun gybetini yapmak da müslümanın

¹³⁴ Ebû Yusuf, *el-Harac*, 138-139.

¹³⁵ Ebû'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahman el-Mâlikî el-Karâfî, *Envârü'l-burûk fî envâi'l-furûk*, Âlemü'l-kütüb, 3: 14-15.

gyıbetini yapmak gibi haramdır.”¹³⁶ ifadelerini alan Nablusî, zimmî için bunların evleviyetle sözkonusu olacağını vurgulamıştır.¹³⁷

Nablusî'nin bu konuda en dikkat çekici ifadesi uhrevî açıdan zimmîlere zulmetmenin müslümanlara zulmetmekten daha kötü sonuçlar doğuracağına dairdir. Bu ifadesini babası İsmail en-Nablusî'den şu ibareyi aktararak açıklamıştır: “Müslüman zimmînin malını gasbeder yahut çalarsa ahirette muâheze olunur. Kâfirin âhiretteki talebi ve husumeti ise [müslümana göre] çok daha şiddetlidir. Zira müslüman müslümana zulmettiğinde, ya zalim mazlumun hakkı nispetinde onun günahını alır, ya da mazlum bu nispette zulmedenin sevaplarından alır. Ancak kâfir onun sevaplarından alamaz.”¹³⁸

Nablusî müslümanlardan haksız vergi alan idarecilerin, zimmîlerden haksız vergi alanlara nispetle Allah katındaki durumu ile ilgili olarak şu ifadeleri sarfetmiştir: “Ancak bu zalim idareciler bu vergileri müslümanlardan almaktadırlar. Müslümanlara zulmetmek ehl-i zimmete zulmetmekten daha hafiftir. Zalim idarecilerin bu konudaki zulümleri Allah katında bu zimmîlere zulmetmelerinden daha az önemlidir.”¹³⁹

Nablusî, soru metninde geçen “Fatih bu vergileri koyarken gayri müslimlerin zillet, hüsrân ve küçüklük içinde kalmaya devam etmelerini sağlamayı hedeflemiştir.” şeklindeki ifadeye de şiddetle karşı çıkmıştır: “Bunu söyleyen fatihin maksadının bu olduğunu nereden bildiğini keşke söyleseydi de bilseydik. Şayet (hakikaten) böyleyse bu ehl-i zimmete eza vermektir. Oysa nasıl müslümanlara eziyet etmek ve gyıbetlerini yapmak nasıl haramsa, ehl-i zimmete eza etmek ve onların gyıbetlerini yapmak da aynı şekilde haramdır. ... Hakları bizim haklarımız, vazifeleri bizim vazifelerimiz gibi olan ehl-i zimmete bu nasıl yapılabilir?”¹⁴⁰

¹³⁶ Şihâbuddîn Şemsüddîn Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ömerî et-Timurtâşî, *Tenvîrû'l-ebâr ve câmiü'l-bihâr* (Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Hisnî el-ma'rûf bi-Alâuddin el-Haskefî el-Hanefî'nin *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu Tenvîrû'l-ebâr ve câmiü'l-bihâr*'ı ile birlikte), thk. Abdülmun'im Halil İbrahim, (Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1423/2002), 337.

¹³⁷ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 112a.

¹³⁸ Bu görüş benzer ifadelerle Fetâvâ-i Hindîyye'de de bulunmaktadır. Şeyh Nizâm ve cemâa min 'ulemâi'l-Hind, *el-Fetâvâ'l-Hindîyye el-ma'rûfetü bi'l-Fetâva'l-Âlemgîriyye*, thk. Abdüllatif Hasen Abdurrahman (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421/2000), 5: 194. Bu eser 1664-1672 yılları arasında telif edilmiştir. Ahmet Özel, “Alemgîriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 365. İsmâil b. Abdülğani en-Nablusî bu eserin hazırlanmasından önce 1652 senesinde vefat etmiştir. Şükrü Özen, “Nablusî, İsmâil b. Abdülğani”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 270.

¹³⁹ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 113a-b.

¹⁴⁰ Nâblusî, *Cevabü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, vr. 113b-114a.

Sonuç

Vergiler tarih boyunca devletlerin en önemli gelir kaynaklarından birini teşkil etmiş, âmme hizmetleri, savunma giderleri büyük ölçüde vergiler vasıtasıyla karşılanmıştır. Bu bakımdan vergilendirme devletlerin bekası için daima vazgeçilmez bir fonksiyona sahip olmuştur.

Devletlerin vergi düzenleri dinî, siyâsi, ekonomik, sosyal birçok etkene bağlı olarak şekillenmiştir. İslam tarihinde ilk devirlerde müslümanlar ve gayri müslimler Kitap ve Sünnet tarafından vaz edilmiş vergilerle mükellef kılınmış, bu vergiler dışında vergilerle yükümlü tutulmamışlardır. Ancak zamanla beytümâlin kaynaklarının yeterli gelmemesi üzerine fakihler bu vergiler haricinde de vergi tarhına cevaz vermiş, bununla birlikte suistimal sebebi olmaması için bu hükme birçok kayıt ve şart getirmişlerdir.

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden fetvanın verildiği dönemde hükümrân olan Osmanlı Devleti'nde şer'î ilkelere göre yönetim esası benimsenmiştir. Vergi düzeninde de şer'î esasların belirleyici etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Tekâlîf-i şer'iyenin haricinde örfî nitelikte vergi tarhına çok ihtiyaç hissedilmediği ilk dönemlerde, şer'î vergi kapsamında kabul edilen çok sayıda ve çeşitlilikte vergi timar sistemi kapsamında alınmış, şer'î vergilerden cizye ve gümrük vergileri ise bu sistemin haricinde tahsil edilmiştir. Ancak XVII. yüzyıla gelindiğinde içte ve dışta ortaya çıkan problemlere bağlı olarak devletin kurucu unsurları arasındaki denge bozulmuş, uzun süren maliyetli savaşların da etkisiyle malî açık giderek artmış, bu duruma bağlı olarak çok sayıda vergi tarh edilmiştir. Örfî vergi olarak ifade edilen bu vergiler zamanla daimî hale gelmiştir. Birbirinden çok farklı sosyal ve ekonomik yapıya sahip devasa bölgeleri bünyesinde bulundurması, müslim gayri müslim birçok unsurdan oluşması sebebiyle Osmanlı Devleti'nde vergilerin tarh ve tahsili başından itibaren mühim bir mesele olmuştur ve ilk zamanlarda da dirlik sahiplerinden kaynaklanan birtakım suistimler vuku bulmuştur. Ancak timar sisteminin tasfiye sürecine girmesiyle dirlik sahiplerinin yerini alan mültezimlerin ve mâlikâne sahiplerinin, vali, voyvoda, mütesellim, âyan gibi üst düzey mevki veya nüfuza malik bulunanların tarh ve tahsil yetkisine sahip olmaları, devletin malî, askerî, sosyal durumunun daha da kötüleşmesi, diğer taraftan merkezin kontrolünün bu devasa coğrafyada giderek zayıflaması gibi sebepler XVII. yüzyıl ve sonrasında suistimler için son derece elverişli bir ortamın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu dönemlerde, güç sahibi yerel unsurların, yöneticilerin ve vergi toplama yetkisi bulunan görevlilerin izinsiz ve kanunsuz olarak tebeaya yükledikleri, tekâlîf-i şâkka olarak isimlendirilen kanunsuz ve izinsiz vergiler yaygınlaşmıştır. Bilhassa XVIII. yüzyılda sözkonusu kesimlerin yaptıkları keyfi uygulamalar, yolsuzluklar ve haksız uygulamalar daha da artmış, kimi zaman tebeayı bezdirecek raddeye

gelmiştir. Bu durum sadece müslümanları değil gayri müslimleri de son derece olumsuz etkilemiştir.

Nablusî Osmanlı Devleti'nin, eski devirlerine nisbetle sistemin bozulduğu, yolsuzluk ve teaddîlerin arttığı, ekonomik ve sosyal buhranların yaşandığı döneminde yaşamış bir âlimdir. Bu fetvâyı Kudüs'teki zimmîlerin "avâid" adı altında yaptıkları ödemeleri alan müslümanların sorusu vesilesi ile vermiştir. Soru sahiplerinin zimmîlerden aldıkları nakit ve emtianın dinî hükmü hususunda tereddüde düştükleri anlaşılmaktadır. Nablusî'den bu nakit ve emtianın helal olup olmadığını kendilerine bildirmesini talep etmişlerdir. Diğer taraftan yine soru metninden anlaşıldığına göre nesilden nesile tevarüs edilen alım hakkının kadı tasarrufuyla, vefat edene yabancı birine tevcih edilmesi şeklinde bir problem de yaşamışlardır. Bu durumun da dinî ve hukukî hükmünü öğrenmek istemişlerdir.

Fetvaya konu olan avâid, kapsamı oldukça geniş olan ödeme yükümlülüklerini ifade etmektedir. Farklı zaman ve bölgelerde gayri müslimlerden olduğu gibi müslümanlardan da tahsil edildiği anlaşılan avâidin kapsamına giren ödeme yükümlülüklerinin çoğu kanunsuz olarak konulmuştur. Kanunsuz olarak konulan bu yükümlülükler tekâlîf-i şâkkaya dahildir. Nablusî, avâidin hükmünü ele alırken, bir fakih sorumluluğu ile hareket ederek zimmîlerin gıyabında, onların haklarını müdafaa etmiş, onlara bu şekilde bir mükellefiyet yüklenmesinin zulüm mahiyetinde olduğunu belirtmiştir.

Nablusî, fetvasında şer'î ölçülere uygun olmaksızın konulan tüm vergi ve ödeme yükümlülüklerini de söz konusu etmiş, bütün bunlara oldukça sert bir üslup kullanarak karşı çıkmıştır. Bu tür vergilerin alınması gibi bu tür zulümlere karşı koyabilecek güçte olanlar tarafından verilmesinin de haram olduğunu ifade etmiştir. Bu vergilerin haram olduğu hususunda icmâin bulunduğunu belirten Nablusî, haram kılınmış tasarrufların helal kabul edilmesinin küfrü gerektireceğini de vurgulamıştır.

Bilhassa zulüm mahiyetindeki vergileri sayarken sarfettiği ifadeleri, onun Kitap ve Sünnet tarafından vaz edilen vergilerin haricinde tarh edilen vergileri tamamıyla reddettiği neticesinin çıkarılmasına da müsaittir. Zira zikrettiği isimler arasında avâriz-ı sultaniye de bulunmaktadır. Bununla birlikte Nablusî fetvasının ilk kısmında sultanın avâid veya benzeri bir vergi ile mükellef kılması durumunda, bunun hukuken geçerli ispat vasıtaları ile ortaya konulması lüzumundan bahsetmiş, söz konusu mükellefiyetin ancak beyyine ile ispat olunabileceğini belirtmiştir. Bu ifadeleri, onun, devlet başkanının şer'î vergiler haricinde de vergi tarhetme ya da bir kısım vergileri belli bir kesime tahsis etme yetkisine sahip olduğunu kabul ettiğini göstermektedir. Bu izahları yanında kendi devrinde cereyan eden, zulüm ve cürüm olarak nitelediği vergi ve müsaderelerden "zalim idareciler"ın

tasarrufu olarak bahsetmesi de nazara alındığında, onun, bizzat şahit olduğu şekliyle, bilhassa yerel idareci ve unsurların tarh ve tahsilinde büyük ölçüde söz sahibi olduğu, tekâlîf-i örfiyyenin suistimaller neticesinde ortaya çıkan ve şer'î ölçülerin haricinde kalan biçimlerine karşı olduğu anlaşılmaktadır.

Nablusî'nin bu fetvasında meseleyi ele alırken vurguladığı hususlar, tarih boyunca Hz. Peygamberin bu husustaki tavsiye ve ihtarlarını dikkate alan müslümanların zimmet akdine ve zimmîlerin hukukuna verdikleri önemi de net bir şekilde aksettirmektedir. Bilhassa babası İsmâil en-Nablusî'nin eserini kaynak göstererek dile getirdiği, zimmîlere yönelik hak ihlallerinin uhrevî açıdan müslümanlara yapılan haksızlıklara nispetle çok daha elîm sonuçlara yol açacağına dair görüş, zimmîlerin haklarına riayet hususundaki hassasiyetin ileri bir merhalesini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- ABDURRAHMAN Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, Dersaâdet: Matbaa-i Kader, 1328.
- AHMED, Muhtâr Abdülhamîd Ömer, *Mu'cemu'l-lügati'l-Arabiyye el-Muâsıra*, Âlimü'l-kitâb, 1429/2008.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Ankara: Tekin Yayınları, 1979.(3. Baskı)
- AKKUŞ, Yakup, "Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi' Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa'ya Geçiş", *Tarih Dergisi*, 65 (2017): 29-62.
- ALTUNTAŞ, Halil ve ŞAHİN, Muzaffer, *Kur'an-ı Kerim Meali*, Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011. (12. Baskı)
- APAYDIN, Yunus, "Şahit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38: 278-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- BARTHOLD, W. – Köprülü, M. Fuad, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara: DİB Yayınları, 1984, (6. Baskı)
- CEBÛRÎ, Ahmed Huseyn el-Cebûrî, *el-Kuds fi'l-ahdi'l-'Usmânî 1640-1799*, 2. Cilt. Ammân: Dârü'l-hâmid li'n-neşr ve't-tevzi', 2011.
- DİA, "Gümrük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 14: 260-263. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- EBÛ UBEYD, el-Kasım b. Sellâm b. Abdullah el-Herevî el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Emvâl*, Thk. Halil Muhammed Herrâs[?], Beyrut: Daru'l-Fikr.
- EBÛ YÛSUF, Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrâhim b. Habib b. Sa'd b. Habte el-Ensârî, *el-Harac*, Thk. Tâhâ Abdurrauf S'ad, S'ad Hasen Muhammed, el-Kahire: el-Matbaatü's-selefiyye ve mektebetüha, [t.y.].

- ELBÂNÎ, Muhammed Nâsır el-Elbânî, *Zaifü't-terğîb ve't-terhîb*, 2. cilt, Riyâd: Mektebetü'l-meârif li'n-neşr ve't-tevzî, 1421/2000.
- ERCAN, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, 55/213 (1991): 371-391.
- ERKAL, Mehmet, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8: 42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- FAYDA, Mustafa, "Fey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22: 511-513. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- FERRÂ, el-Kadî Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef İbnü'l-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye li'l-Ferrâ*, Tashih ve talik: Muhammed Hâmid, Beyrût-Lübân: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1421/2000.
- el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-'arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût, el-Fıkhü ve usûluhu*, 3. cilt, Ammân: Mecmaü'l-Meleki li-Buhusi'l-Hadarati'l-İslâmiyye [Müessesetu Al-i'l-Beyt], 1421/2000.
- GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1413/1993.
- HÜSEYNÎ, Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed Muhammed Murâd el-Hüseynî, *Silkü'd-dürrer fî a 'yâni'l-karni's-sânî 'aşer*, 4. Cilt, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1408/1988.
- İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdülazîz Âbidîn ed-Dımeşkî el-Hanefî, *Reddü'l-muhtâr 'ale'dürri'l-muhtâr*, 2. ve 4. cilt, Dârü'l-fıkr, Beyrût 1412/1992. (2. Baskı)
- İBNÜ'L-ATTÂR, Alâuddin Ali b. İbrâhîm İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn fî tercemeti'l-İmâm Muhyiddîn*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasen Âli Selmân, Ammân: ed-Dârü'l-eserîyye, 1428/2007.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî ez-Zahirî, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, 4. cilt, Beyrût: Dârü'l-fıkr, [t.y.].
- İBN KAYYİM el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu ehi'z-zimme*, Thk. Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî-şâkir b. Tevfik el-Ârûrî, 1. ve 3. cilt, ed-Demmâm: Ramâdî li'n-neşr, 1418-1997.
- İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *el-Muğnî li'bni Kudâme*, 3. ve 9. cilt, Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1388/1968.

- İBN MANZÛR, Muhammed b. Mükerrerem b. Ali Ebü'l-Fazl Cemâlüddin İbn Manzûr el-Ensârî er-Ruveyfî el-İfrigî, *Lisânü'l-Arab*, 3. cilt, Beyrût: Dâru Sâdır, 1414.
- İBN NÜCEYM, Zeynüddîn b. İbrahim b. Muhammed el-Mısırî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir 'alâ mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, Beyrût-Lübân: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- İBN RÜŞD, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl li-mesâilî'l-müstahrace*, Thk. Muhammed Hacc ve âharûn, 2. cilt, Beyrût-Lübân: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988. (2. Baskı)
- İBN RÜŞD, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*, Thk. Muhammed Haccî, 1. cilt, Beyrût-Lübân: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988, I.
- İBNÜ'L-ARABÎ, el-Kadî Muhammed b. Abdullah Ebû Bekr b. el-Arabî el-Meâfirî el-İşbilî el-Mâlikî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1. cilt, Beyrut-Lübân: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003. (3. Baskı)
- İNALCIK, Halil, "Adâletnâmeler", *Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. cilt, sy. 3-4 (1993): 49-145. (2. Baskı)
- İNALCIK, Halil, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8: 45-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İNALCIK, Halil, "Timar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41: 168-173. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- KALLEK, Cengiz, "Haraç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16: 71-88, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 72-73
- KANDEMİR, Yaşar, "Nevevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32: 45-49. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- KARÂFÎ, Ebü'l-Abbas Şihâbuddîn Ahmed b. İdris b. Abdurrahman el-Mâlikî el-Karâfî, *Envârü'l-burûk fî envâi'l-furûk*, 3. cilt, Âlemü'l-kütüb, [t.y.].
- KAYA, Süleyman, "Fikhî açıdan Osmanlı'da Zekat Uygulamaları", *Tarihte ve Günümüzde Zekat Uygulamaları*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2017, 221-239.
- KUHİSTÂNÎ, Şemseddin Muhammed el-Horsânî el-Kuhistânî, *Camî'r-rumûz şerhu Muhtasari'l-Vikâye el-müsemmâ bi'n-Nükaye*, Tashih: Kebîrüddîn Ahmed, 4. cilt, Matbaatü muhiri'l-acâib, Kalküta, 1284-1858, IV.
- KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî el-Hazrecî Şemseddin el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*

- Tefsirü'l-Kurtubî*, Thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhim Atfîş[?], 2. cilt, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1384/1964.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Gümrük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 14: 263-268. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- MERGİNÂNÎ, Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Fergânî el-Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânuddîn, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedi*, Thk. Tallâl Yûsuf, 2. cilt, Beyrût-Lübnân: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, [ty.].
- MERT, Özcan, "Âyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4: 195-198. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- MEVSİLÎ, Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî el-Beldecî Mecdüddîn Ebü'l-Fazl, *el-İhtiyâr li-ta'îli'l-Muhtâr*, Ta'likât: eş-Şeyh Mahmûd Ebü Dakîka, 1. cilt, Matbaatü'l-Halebî, [t.y.].
- MOLLA HÜSREV, Muhammed b. Ferâmuz b. Ali eş-Şehîr bi-Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Ğurarü'l-ahkâm*, Dâr u İhyâi'l-kütübi'l-arabiyye, I, 283.
- İBNÜ'L-MEVSİLÎ, Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Rıdvan b. Abdülaziz el-Ba'î Şemseddin İbnü'l-Mevsilî, *Hüsnü's-sülûkü'l-hâfiz devlete'l-mülûk*, Thk. Fuâd Abdülmünim Ahmed, Riyâd: Dârü'l-vatan, [t.y.].
- NABLUSÎ, Abdülğanî b. İsmâîl b. Abdilganî b. İsmâîl en-Nâblusî, *Cevâbü su'âl verade min Beyti'l-Makdis*, Zâhiriye Ktp., nr: 4009.
- NEVEVÎ, Ebü Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmu Şerhü'l-Mühezzeb*, 5. cilt, Dârü'l-fikr.
- ORHONLU, Cengiz – Göyünç, Nejat, "Has", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16: 268-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1997
- ÖZEL, Ahmet, "Alemgîriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2: 365-366. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- ÖZEL, Ahmet, "Nablusî, Abdülğanî b. İsmâîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32: 268-270. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- ÖZEN, Şükrü, "Nablusî, İsmâîl b. Abdülğanî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32: 268-270. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- ÖZKAYA, Yücel, "XVIII. Yüzyılın sonlarında Tevzi' Defterlerinin Kontrolü", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1991): 135-155.
- ÖZKAYA, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Genel Hatlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Sorunu", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi 1985*, 2. cilt, İstanbul 1989, 481-516.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2. cilt, İstanbul: MEB Yayınları, 1993.

- REMLÎ, Hayreddin b. Ahmed er-Remlî, *Kitâbü'l-fetâva'l-Hayriyye*, 2. cilt, Bulak: el-Matbaatü'l-kübra'l-mîriyye, 1300.
- REMLÎ, Şemseddin Muhammed b. Ebi'l-Abbas Ahmed b. Hamza Şihabeddin er-Remlî, *Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, 8. cilt, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1404/1984.
- SERAHSÎ, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-eimme es-Serahsî, *el-Mebsût*, 10. cilt, Beyrût: Dârü'l-ma'rife, 1414/1993.
- SERAHSÎ, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-eimme es-Serahsî, *es-Siyerul-Kebîr mea Şerhihi*, 1. cilt, eş-Şirketü's-şarkıyyetu li'l-iânât, 1971.
- SÜLEYMAN SÜDÎ, *Defter-i Muktesid*, 1., 2. ve 3. ciltler, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1307. (2. baskı)
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kamûs-ı Türkî*, Dersâadet: İkdâm Matbaası, 1217.
- ŞEYBÂNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Asl*, Thk. Muhammed Boynukalın, 7. cilt, Beyrût-Lübnân: Dâr u İbn Hazm, 1433/2012.
- Şeyh Nizâm ve cemâa min 'ulemâi'l-Hind, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye el-ma'rûfetü bi'l-Fetâvâ'l-Âlemgîriyye*, Thk. Abdüllatif Hasen Abdurrahman (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421/2000), 5: 194.
- ŞATIBÎ, İbrâhim b. Mûsa b. Muhammed el-Lahmî el-Gurnâtî, *el-İ'tisâm*, Thk. Selîm b. Abdülhilâlî, 2. cilt, Dâr u İbn Affân, 1412/1992.
- ŞİRÂZÎ, Ebû İshak İbrâhim b. Ali b. Yûsuf, *el-Mühezzeb fi fıkhi'l-İmam eş-Şâfiî*, 3. cilt, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, [t.y].
- ŞİRBÎNÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatib eş-Şirbînî eş-Şâfiî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâni elfâzi'l-Minhâc*, 6. cilt, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415/1994.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, İstanbul: Dergâh, 2016.
- TABAKOĞLU, "Öşür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34: 100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- TABAKOĞLU, Ahmet "Tekâlîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40: 336-337. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- TİMURTÂŞÎ, Şihâbuddîn Şemsüddîn Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ömerî, *Tenvîrû'l-epsâr ve câmiü'l-bihâr* (Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Hisnî el-ma'rûf bi-Alâuddin el-Haskefî el-Haneffî'nin *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu Tenvîrû'l-epsâr ve câmiü'l-bihâr*'ı ile birlikte) Thk. Abdülmun'im Halil İbrahim, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1423/2002.

YAKUT, Esra, *Şeyhülislâmlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

ZÂHİRÎ, Ebü'l-Mehâsin Cemaledin Yûsuf b. Tağrîberdî b. Abdullah ez-Zâhirî, *en-Nücümü'z-zahire fî mülûk-i Mısr ve'l-Kahire*, 7. cilt, Mısır: Vizâretü's-sekafe ve'l-irşâd'il-kavmî, [t.y.].

<https://www.ahlalhdeeth.com/vb/showthread.php?t=240097>

[109ظ] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

رب أعني¹⁴¹ يا كريم¹⁴²

الحمد لله وحده

والصلاة والسلام على من لا نبي بعده، وعلى آله وصحبه، وجنده، وحزبه، صلاة وسلاماً دائماً بدوام الله¹⁴³ ربِّ العالمين.

وبعد، فيقول شيخنا وأستاذنا العالم العلامة، العُمدَةُ الخَيْرِ البحر، الفَهَامَةُ، مفتي الأنام، وبركة الشام، قطب العارفين، وكهفُ المريدين، ومرجع العلماء الكاملين، سيدي ومولاي الشيخ عبد الغني بن¹⁴⁴ المرحوم إمام العلوم، ومحَرِّر المنطوق والمفهوم، الشيخ إسماعيل الشهير بِنَسَبِهِ الكَرِيمِ بابن النابلسي، نفعنا الله تعالى به¹⁴⁵ وبركاته¹⁴⁶ وأمدَّنَا بصالح دعواته.

قد ورد عليّ في أوائل جمادى الأولى من شهور سنة أربعة عشر ومائة وألف سؤال من بعض الأحباب القاطنين ببيت المقدس، وطلب منّا الجواب عنه والكتابة عليه، وإظهار ما هو الحقُّ والصواب في هذه المسألة، فاستعنت بالله الجليل، وهو حسبي ونعم الوكيل.

فأقول: أمّا صورة السؤال الوارد، فهي:¹⁴⁷ ”ما قولكم في جماعة من المسلمين القاطنين بالقدس الشريف، جعل لهم الفاتح، تغمّده الله تعالى [110و] بالرحمة والرضوان، عوائد على أهل الكفر والطغيان من شمع وسكّر وجوخ ونقود، منها ما هو مشاهرةٌ، ومنها ما هو¹⁴⁸ مسأحةٌ، ومنها ما هو في كلّ ثلاث سنوات، وتسمّى عندهم بالمريسة بدفاتر بأيدي

141 ظ: أعن.

142 أ ج - رب أعني يا كريم؛ أ + وه نستعين.

143 ج + تعالى.

144 أ ظ: ابن.

145 أ ظ - به.

146 أ ظ: ببركاته.

147 ظ: فهو.

148 أ ج - ما هو.

الكفرة المزبورين وقوانين ولا يطعنون فيها، ومطمح نظر الفاتح، أسكنه الله تعالى [في] غرف الجنان، استمرارهم في الذلّ والهوان والصغار والخسران. وجرى العرف في ديارنا أنّ من مات مَن له عادة يتلقاها من بعده وارثه إلى يومنا هذا.

فهل حيث وضعت عليهم هذه العوائد حين الفتح ورضوا بها، لا يُعدّل عنها، ويحلّ لهؤلاء الجماعة أخذها منهم، كما هي مقبّلة بدفاترهم أوّلاً؟ وهل إذا مات أحد من هؤلاء الجماعة المذكورين عن وارث، له أخذ ما كان مورثه يأخذه منهم عملاً بالعرف، حتّى لو منع القاضي الوارث من أخذها وأعطاهما لأجنبيّ عن الميت لا يصحّ هذا الإعطاء، ولا يسوغ للأجنبيّ أخذها ومنع الوارث، إذ المعروف عرفاً كالمشروط شرعاً، أو كيف [يكون] الحال؟ أفيدوا الجواب [110ظ] محرراً بنقول الأصحاب، ولكم الثواب من العليّ الكريم الوهاب.

وصورة الجواب:

الحمد لله.

والصلاة والسلام على رسول الله، صلّى الله عليه وسلّم.

أمّا كون الفاتح لبيت المقدس يجعل لهم عوائد على أهل الكفر، فإنّ الفاتح إمّا هو الملك صلاح الدين بن أيّوب، رحمه الله تعالى، وهو الفاتح الأوّل، أو هو السلطان سليم من آل عثمان، رحمه الله تعالى، وهو الفاتح الثاني في زمان الملك الغوري من ملوك الجهاركسيّة لمّا ولّى هاربا واستولى السلطان سليم المذكور على الممالك الشاميّة، ولم يُعهد ذلك من واحد منهما أنّه جعل شيئاً ممّا ذكر غير الجزية على أهل الدقّة في جميع البلاد، ولا كتبت هذا في الدفاتر السلطانيّة، ولا له دكّر في العهود المأخوذة على أهل الدقّة كما كتبت الجزية والخراج، ولا مع هؤلاء المسلمين حوالات بذلك على أهل الدقّة من قبيل السلطان ضابط بيت المال، ولا من وكلائه كحوالات الرعماء والسباهيّة، ولا أنّ ذلك من قبيل الجزية الموضوعة بالتراضي كما سنذكره، [111و] لأنّ الجزية تؤخذ منهم على حدة بعامل يجيبها منهم في كلّ سنة كما هو المعلوم.

وهذا الأمر المدّعى يحتاج إلى الثبوت بالبيّنة الباقية إلى الآن، يشهدون بهذا الجعل على وجه الخصم الجاحد بأنّ السلطان الفلانيّ حضرنا مجلسه، وسمعنا منه أنّه جعل ذلك على أهل الدقّة، وأمّا مجرّد التسامع، فلا تُقبل الشهادة به إلاّ في مسائل مخصوصة ليس هذا منها، ولا يعمل بالخطّ. قال في الأشباه والنظائر: ”لا يعتمد على الخطّ، ولا يُعمل به، فلا يعمل بمكتوب الوقف الذي عليه خطوط القضاة الماضيين،¹⁴⁹ لأنّ القاضي لا يقضي إلاّ بالحجّة، وهي البيّنة، أو الإقرار أو النكول“¹⁵⁰ انتهى.

¹⁴⁹ أ ج ظ: لماضين.

¹⁵⁰ زين الدين بن إبراهيم بن محمد المعروف بابن نجم المصري، الأشباه والنظائر على مذهب أبي حنيفة النعمان، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان، 1419 - 1999، ص. 183.

وعلى فرض ثبوت ذلك الجعل بالبيّنة المذكورة التي تُشْهَد على الفاتح لبيت المقدس أنه جعل على أهل الذمّة زيادةً على الجزية التي تُؤخذ منهم عوائد لجماعة من المسلمين، فإن كان ذلك محسوباً من جملة الجزية، فعليهم إثبات ذلك بأحد الحجج الشرعيّة، وإلّا [111ظ] فليس هذا بأمر لازم عليهم ولا هو جائز، بل هو جور وظلم لأهل الذمّة.

قال العلامة القهستاني في شرح الوقاية من الجهاد في صلح الإمام لأهل¹⁵¹ الحرب بالمال في أوّل الفتح: "والمال المأخوذ غنيمَةً، فيختمس، ثمّ يقسم الباقي، لأنّه أخذ بعد المحاصرة، فلو أخذ قبلها بأن أرسل إليهم رسول¹⁵² كان جزيةً، فيُصرف إلى مصارفها، ولا يختمس. كذا في الاختيار.¹⁵³"¹⁵⁴ ومثله في شرح الدرر وغيره.

وقال¹⁵⁵ في شرح الدرر "الجزية نوعان: جزية وضعت بالتراضي، فتقدّر بحسب ما يقع عليه الاتّفاق، وجزية يضعها الإمام إذا غلب عليهم، فما وضع من الجزية بصلح لا يقدر، أي لا يكون له تقدير من الشارع، بل كلّما يقع الصلح عليه يتعيّن، ولا يغيّر بزيادة أو نقص. وما وضع بعد ما غلبوا وأقروا على أملاكهم يقدر." ثمّ بسط الكلام في بيان تقدير ذلك، فانظر قوله "ولا يغيّر بزيادة أو نقص"، ومعلوم أنّ ظلم أهل الذمّة أشدّ من ظلم المسلم. قال والدنا المرحوم في شرحه على شرح الدرر من مسائل متفرقة آخر كتاب الكراهية والاستحسان: "مسلم غصب أو سرق مال ذمّي يؤخذ به في الآخرة، وظلامة الكافر وخصومته أشدّ، لأنّ المسلم إنّما أن يحتمله ذنبه بقدر حقه، أو يأخذ من حسناته، والكافر لا يأخذ الحسنات" انتهى.

ورأيت في بعض الكتب أنّ حقّ [112و] أهل الذمّة ينتقل يوم القيامة إلى النبيّ، صلّى الله تعالى عليه وسلّم، فيخاصم به، لأنهم كانوا في الدنيا داخلين في حماية شرع نبيّنا، صلّى الله تعالى¹⁵⁶ عليه وسلّم، قال تعالى: ﴿حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ﴾¹⁵⁷ فإذا أعطوا الجزية عن يد¹⁵⁸ وهم صاغرون،¹⁵⁹ فقد رفع عنهم السيف، وكان لهم ما لنا وعليهم ما علينا.

151 أ: لا جعل.

152 أ ج ظ: رسولاً.

153 عبد الله بن محمود بن مودود الموصلية البلدي، مجد الدين أبو الفضل الحنفي، الاختيار لتعليل المختار، (تعليقت: الشيخ محمود أبو دقيقة)،

مطبعة الحلبي، القاهرة، 1356-1937، المجلد الرابع، ص. 121

154 شمس الدين محمد الخراساني القهستاني، جامع الرموز شرح مختصر الوقاية المسمى بالبقاية (تصحيح: كبير الدين أحمد)، مطبعة مظهر العجائب، كلكتة 1284-1858، المجلد الرابع، ص. 665.

155 ظ - العلامة القهستاني في شرح الوقاية ... ومثله في شرح الدرر وغيره. وقال، صح هامش.

156 ظ - تعالى.

157 ﴿قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ﴾ سورة التوبة، 9/29.

158 أ ج - عن يد.

159 أ - فإذا أعطوا الجزية وهم صاغرون.

وقال القهستاني: ”فإن قبلوا الجزية، فلهم ما لنا من عصمة الدماء والأموال، وعليهم ما علينا من التعرض
بهما¹⁶⁰ كما في الضمانات“.¹⁶¹

وقال¹⁶² في الأشباه والنظائر في أحكام الذمّي: ”حكمه حكم المسلمين إلا أنه لا يأمر بالعبادات، ولا تصح
منه.“¹⁶³ إلى آخر ما ذكره.

وذكر في تنوير الأبصار من كتاب الجهاد في باب المستأمن، قال في حقّ المستأمن: ”ويجب كفو الأذى عنه،
وتحرّم غيبته كالمسلم“.¹⁶⁴ انتهى. فإذا وجب كفو الأذى عن الحرّيّ المستأمن، فعن الذمّيّ الأصليّ بالأولى، وتحرّم غيبته
بالأولى عبرة لمن أُعْتَبِرَ من أهل الإسلام، فكيف ظلّمه والتعدّي عليه بأخذ الزيادة عن الجزية الواجبة عليه من الرّشوات
التي يدفعونها ليكتفوا بما الأذى عنهم من المسلمين بحيث لو لم يدفعوها لسعوا في أذيتهم، وأضرّوهم في أموالهم وأنفسهم
بالسعاية إلى الحكّام الظالمين، وغير ذلك من أنواع الأذى [112ظ] التي يعرفونها، وليست هذه العوائد التي يأخذها¹⁶⁵
المسلمون من أهل الذمّة هؤلاء مشاهرة أو¹⁶⁶ مسانحة أو في كلّ ثلاث سنين، وتسمّى¹⁶⁷ عندهم بالمريسة، إلاّ مثل ما
هو واقع في بلادنا من نصارى الكنيسة في دمشق الشام يهدون هدايا للمسلمين في بعض الأوقات للأكابر والأعيان ممّن
يخافون شرّه ويتوقّفون¹⁶⁸ ضرّه ويسمّونه خدمة، وذلك رشوة محرّمة.

قال القهستاني في شرح الوقاية من كتاب القضاء:¹⁶⁹ ”واعلم أنّ ما دفع إمّا¹⁷⁰ للتودّد وهو¹⁷¹ حلال من
الجانبين، وإمّا لصبرورته قاضيا وهو¹⁷² حرام منهما، وإمّا لخوف على نفسه أو ماله، وهو حرام على الآخذ بلا خلاف
حلال للدافع عند الأكثرين، وإمّا ليسوي أمره عند الوالي، فإن كان¹⁷³ الأمر حراما فحرام على الجانبين، وإن [كان

¹⁶⁰ أ ج ظ: لهما.

¹⁶¹ شمس الدين محمد الخراساني القهستاني، جامع الرموز شرح مختصر الوقاية المسمى بالبقية، المجلد الرابع، ص. 663.

¹⁶² ظ - القهستاني: ”فإن قبلوا الجزية ... كما في الضمانات“، وقال، صح هامش.

¹⁶³ زين الدين بن إبراهيم بن محمد المعروف بابن نجيم المصري، الأشباه والنظائر على منذهب أبي حنيفة النعمان، ص. 280.

¹⁶⁴ شهاب الدين شمس الدين محمد بن عبد الله بن أحمد العمري التمرناشي، تنوير الأبصار وجامع البحار (مع الدر المختار شرح تنوير الأبصار وجامع
البحار لمحمد بن علي بن محمد الحصني المعروف بعلاء الدين الحصكفي الحنفي) (تحقيق: عبد المنعم خليل إبراهيم)، دار الكتب العلمية، 1423-
2002، ص. 337.

¹⁶⁵ أ ج ظ: تأخذها.

¹⁶⁶ ج: و.

¹⁶⁷ أ ظ: التي تسمى.

¹⁶⁸ أ: ويتوقعون.

¹⁶⁹ ظ - من كتاب القضاء، في هامشه: من كتاب.

¹⁷⁰ ج - إمّا.

¹⁷¹ أ: فهو.

¹⁷² ج: فهو.

¹⁷³ ظ + ذلك.

حالاً فحرام على الآخذ إن¹⁷⁴ اشترط،¹⁷⁵ وحلال للدافع¹⁷⁶ عند بعضهم، وحرام عند آخرين، إلا أن يستأجره مدّة معلومة بما يدفع إليه، فإنّه حلال للدافع، وكذا للآخذ عند الأكثرين، ومكروه عند غيرهم، والرشوة لا تملك، ولذا كان له الاسترداد، ولو¹⁷⁷ أصلح أمره كما في المغني¹⁷⁸ والنهاية¹⁷⁹ وغيرهما.،¹⁸⁰ انتهى.

وهذا المدفوع من أهل الذمّة للمسلمين [113و] المذكورين، إنّما أن يكون على سبيل التودّد، وهو ممتنع من أهل الذمّة للمسلمين، ومن المسلمين لأهل الذمّة، كما قال تعالى ﴿لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ﴾ الآية (المجادلة، 58\22). وعلى فرض وجود ذلك، فليس هذا الإعطاء بلازم، لأنّه مجرّد هديّة بقصد التودّد، ولو لم يعطوه لا يؤمرون به، وإنّما أن يكون لصيرورة الآخذ قاضياً أو حاكماً يخاف منه، فالإعطاء حرام، والآخذ حرام¹⁸¹ من الجانبين، وإنّما لخوف على نفسه أو ماله، وهو حرام أيضاً على الآخذ، وهو المعنى الظاهر في مسألتنا هذه، بقرينة أنّ سمعنا أنّ المريسة المذكورة كانت في الزمان الأوّل قبل هذا الآن أشياء كثيرة، ثمّ إنّ الكفرة هؤلاء أنفستهم اشتروها من المسلمين بأموال دفعوها لهم لتقلّ عليهم، فقلّت عليهم الآن بالنسبة لما مضى، فكيف تكون هديّة للتودّد حتّى تكون حالاً¹⁸² وما رأينا لها مثلاً أيضاً إلاّ مشاهرة الحكّام الظلمة في زماننا هذا

174 أ ج ظ: إذا.

175 أ ج: شرط.

176 أ ج ظ - للدافع؛ + على الدافع.

177 أ ج ظ: وإن.

178 ”(فإن) أهدى إليه من له خصومة) في الحال عنده سواء أكان ممن يهدي إليه قبل الولاية أم لا، سواء أكان في محلّ ولايته أم لا (أو لم) يكن له خصومة لكنّه لم (يهد) له (قبل ولايته) القضاء ثمّ أهدى إليه بعد القضاء هديّة (حرم) عليه (قبولها) إنّما في الأولى فلخير «هدايا العمّال غلول» رواه البيهقي بإسناد حسن.

وروى «هدايا العمّال سحت». وروى «هدايا السلطان سحت» ولأنّها تدعو إلى الميل إليه، وينكسر بما قلب خصمه، وما وقع في الرّوضة من أنّها لا تحرم في غير محلّ ولايته سببه خلل وقع في نسخ الرّافعي السّقيمة. وأنّما في الثّانية فلائ سببها العمل ظاهراً، ولا يملكها في الصّورتين لو قبلها ويردّها على مالكيها، فإن تعدّر وضعها في بيت المال، وقضية كلامهم أنّه لو أرسلها إليه في محلّ ولايته ولم يدخل بها حرمت وهو كذلك وإن ذكر فيها الماوردي وجهين. “شمس الدين محمد بن أحمد الخطيب الشربيني، مغني المحتاج إلى معرفة معاني ألفاظ المنهاج، 1415-1994، (دار الكتب العلميّة)، المجلد السادس، ص، 287.

179 ”(فإن أهدى إليه) أو وهبه أو ضيّقه أو تصدّق عليه فرضاً أو نفلاً (من له خصومة) أو من غلب على ظنّه بأنّه سيخاصم ولو بعضاً له فيما يظهر لئلاّ يمتنع من الحكم عليه أو كان يهدي إليه قبل الولاية (أو) من لا خصومة له و (لم يهد) إليه شيئاً (قبل ولايته) أو له عادة بالإهداء له وزاد عليها قدراً يحال على الولاية غير متميّز أو صفة في محلّ ولايته (حرم) عليه (قبولها) ولا يملكها لأنّها توجب الميل إليه في الأولى ويحال سببها على الولاية في الثّانية، وقد ورد في الأخبار الصّحيحة «هدايا العمّال سحت» وإنّما حلّت له - صلى الله عليه وسلّم - الهدايا لعصمته، وفي الخبر أنّه أحلّها لمعاذ، فإن صحّ فهو من خصوصياته أيضاً، وسواء كان المهدي من أهل عمله أو من غيره وقد حملها إليه لأنّه صار في عمله، فلو جهّزها له مع رسول ولا خصومة له فقيه وجهان أوجههما الحرمة، ولا يحرم عليه قبولها في غير عمله وإن كان المهدي من أهل عمله ما لم يستشعر بأنّها مقدّمة لخصومة، ومتى بذل له مال ليحكم بغير الحقّ أو امتنع من حكم بحقّ فهو الرّشوة المحرّمة بالإجماع، ومثله ما لو امتنع من الحكم بالحقّ إلاّ بما لك أنّه أقلّ إنّما، «وقد لعن - صلى الله عليه وسلّم - الرّاشي والمرتشى في الحكم» وفي رواية: «والرّاشي، وهو الماشي بينهما.» “شمس الدين محمّد بن أبي العباس أحمد بن حمزة شهاب الدين الرملي، نهایة المحتاج إلى شرح المنهاج، بيروت 1404-1984، (دار الفكر)، المجلد الثامن، ص. 254-255.

180 شمس الدين محمد الخراساني القهستاني، جامع الرموز شرح مختصر الوقاية المسمى بالفتاوى، المجلد الرابع، ص. 578؛ ظ - والرشوة لا تملك، ولذا كان له الاسترداد، ولو أصلح أمره كما في المغني والنهاية وغيرهما، صح هامش.

181 ج: الحرام.

182 ظ - بقرينة أنّ سمعنا أنّ المريسة المذكورة ... تكون هديّة للتودّد حتّى تكون حالاً، صح هامش.

ومسألتهم التي جعلوها على أهل الأسواق، وعلى أهل القرى يسمونها مشاهرة، ويسمونها ذخائر، وبعضها يسمونها¹⁸³ عوارض سلطانية، وبعضها يسمونها¹⁸⁴ شائبة وغير ذلك من أنواع المظالم المسماة بأسماء عندهم، إلا أن الحكام الظلمة يأخذون ذلك من المسلمين، وظلمهم أخف من ظلم أهل [113ظ] الذمة، فجزم الحكام الظلمة في ذلك أدنى وأسهل عند الله تعالى من ظلم هؤلاء الذمة الكافرين.

وقوله: "إن ذلك بدفاتر بأيدي الكفرة المزبورين وقوانين لا يطعنون فيها."

كل هذا مما يؤكد حرمة ذلك، وأن الكفرة المذكورين ضابطون ذلك عندهم احترازاً من شر المسلمين أن¹⁸⁵ يشجروا عليهم بعدم الإعطاء أو بطلب شيء زائد منهم عن عادتهم،¹⁸⁶ ولئن سلمنا مراد السائل في ذلك أنه حاصل برضا الكفرة واعتناؤهم به ورغبتهم في إعطائه للمسلمين، فإن ذلك لخوفهم منهم،¹⁸⁷ ودفعهم لشريعتهم عندهم كما هو الظاهر. ونظير ذلك ما ذكرنا من جرائم الحكام الظلمة المقسيطة على الرعايا، فإنها بدفاتر وقوانين وربما¹⁸⁸ يعطيها¹⁸⁹ الرعايا بالرضا منهم خوفاً من شر الحكام كما هو المشاهد في هذا الزمان، ومع ذلك فليس ذلك بحلال، وهو حرام على الحكام [يعني] أخذه من الرعايا، وليست الدفاتر والقوانين بمقتضية لحل ذلك في الشريعة المحمدية، فإن غضب الأموال بغير حق شرعي حرام بإجماع المسلمين، ومستحل كافر بالله تعالى.

وقوله: "ومطمح نظر الفاتح استمرارهم في الذل [114و] والهوان والصغار والخسران."

فليت شعري من أين يعلم القائل ذلك أن مطمح نظر الفاتح ما ذكر، ولئن كان، فهو إيذاء لأهل الذمة الذين يحرم إيذاؤهم، وتحرم غيبتهم كالمسلمين كما قدمناه في عبارة متن التنوير عن الحريتين المستأمنين،¹⁹⁰ فكيف بأهل الذمة الذين لهم ما لنا وعليهم ما علينا؟

وقوله: "وجرى العرف في ديارنا ممن له عادة" إلى آخره.

من المعلوم أن جريان العادات في أخذ المظالم والجرائم، وكون العرف بين الناس مشتهراً بذلك لا يدل هذا على حل أخذ المظالم والجرائم وجواز تناولها من المسلمين ولا من أهل الذمة الكافرين، فإن مصادرات حكامنا اليوم جرى العرف بها، واقتضت العادة أخذها من الرعايا، ومع ذلك¹⁹¹ فلا اعتبار في حلها لجريان العرف بها، واقتضاء العادة لأخذها، فإن غضب الأموال حرام بإجماع المسلمين.

183 أ: يسمونها؛ ج - يسمونه.

184 أ ج: يسمونها.

185 ج - أن.

186 ظ - أو بطلب شيء زائد منهم عن عادتهم، صح هامش.

187 أ: منه.

188 ج - وربما؛ + ربما.

189 أ ج ظ: يعطيها.

190 أ ج: والمستأمنين.

191 أ - ذلك، وصح في الهامش.

وقوله: ”فهل حيث وضعت عليهم هذه العوائد حين الفتح ورضو بها، لا يُعدَّل عنها ويحلُّ لهؤلاء الجماعة أخذها منهم كما هي مقيَّدة بدفاترهم أوَّلًا.“

فجوابه: أنَّ مجرَّد جريان هذه العوائد [114ظ] عليهم ورضاهم بها، وكونها مضبوطة بدفاترهم¹⁹² لا يقتضي ذلك حلَّ أخذها منهم، فإنَّ مظالم الحكَّام الظلمة في زماننا هذا وجرائمهم التي يجعلونها على الناس في البلدان والقرى، جرت العوائد بها من قديم الزمان، والناس راضون¹⁹³ بذلك قهرا عنهم، إذ لا محيص لهم عن إعطائها،¹⁹⁴ وهي مضبوطة في دفاتر الحكَّام، وبعضها في دفاتر المظلومين، ومع ذلك، فهي حرام بإجماع المسلمين.

وقوله: ”وهل إذا مات أحد من هؤلاء الجماعة عن وارث، له أخذ ما كان مورثه يأخذه منهم عملا بالعرف؟“
نقول له في الجواب: ما رأينا ولا سمعنا أنَّ المظالم والجرائم إذا جرى العرف بها تصير حلالا ويقع الميراث فيها أيضا وتقسَّم كما تُقسَّم التركة على الموارث الشرعية، بل فاعل ذلك يُخشى عليه الكفر، حيث استباح الغصب المحرَّم وأجره مجرى المال الحلال الموروث، فكان كمن¹⁹⁵ أجاز بيع الخمر قياسا على جواز بيع عصير العنب.
قال والدي المرحوم في شرحه على شرح الدرر: ”من أجاز بيع [115و] الخمر كفر.“ كذا في التتمَّة.

وقوله: ”حتَّى لو منع القاضي الوارث من أخذها وأعطائها لأجنبيٍّ عن الميت لا يصحُّ هذا الإعطاء، ولا يسوغ للأجنبيٍّ أخذها ومنع الوارث.“

فجوابه: ”أنَّ هذا الإعطاء، نعم لا يصحُّ، لأنَّه إعطاءٌ مظلمة من المظالم، [ومن أخذه] كمن أعطاه الحاكم الظالم مظلمة للعباد، فإنَّه يحرم عليه هذا الإعطاء ويحرم قبولها أيضا على الذي يأخذها، ولا يسوغ للأجنبيٍّ¹⁹⁶ أخذها، ولا يسوغ للوارث أخذها أيضا.

وأما منع الوارث منها، فإنَّه أمر لازم على القاضي، لأنَّه مأمور بإقامة شرائع الإسلام وتخليص المظلوم من الظالم بين الأنام، فإنَّه يجب على قضاة المسلمين وحكَّام الموحَّدين إزالة هذه المظلمة من أصلها وقطعها جميعا بحسبها وفصلها عن هؤلاء المظلومين من أهل الذمَّة نُصرةً لدين الإسلام الطاهر المطهَّر عن جميع المقابح والآثام.

ولقد سئل نظير ذلك شيخ الإسلام والمسلمين المرحوم العلامة [115ظ] الشيخ خير الدين الرملي بما ملخصه فيما أتدع ظلما وتعديا على كنيسة لُدِّ، وأحدث في كلِّ عام مرَّتين أو ثلاثة من أخذ مال: هل يجب على الحكَّام ممَّن لهم قدرة على المنع وصوِّلة على الصدع أن يمنعوا ذلك.

192 ظ أ - بدفاترهم؟ + صح هامش ا: دفاترهم.

193 أ ج: رضوا.

194 أ ج: عطاها.

195 أ ج + كان.

196 أ + ولا يسوغ للأجنبي.

فأجاب: نعم يجب على حكام الإسلام وعلماء الأنام، لاسيما من له سطوة يد وقدرة على إقامة الحد وقوة المنع وصوله للدفع، أن يعيروه بيده، فإن لم يستطع فبلسانه، فإن لم يستطع فيقلبه، وذلك أضعف الإيمان، وقد ورد¹⁹⁷ الوعيد لتاركة المنع والمصروف عنه، عن أبي هريرة، رضي الله تعالى عنه، أنه قال: "كنا نسمع أن الرجل يتعلّق بالرجل يوم القيامة،¹⁹⁸ وهو لا يعرفه، فيقول له: ما لك إليّ؟ وما بيني وبينك معرفة، فيقول: كنت تراني على الخطأ والمنكر، ولا تنهاني."¹⁹⁹ والآيات والأحاديث الواردة في ذلك أكثر مما يُحصى ويُحصَر، فنسأل الله تعالى التوفيق والهداية إلى ما يرضاه²⁰⁰ عزّ وجلّ من حركة وسكون.²⁰¹ انتهى.

أمّا قوله: "إذ المعروف عرفا كالمشروط شرعا."

فمعناه أنّ ذلك جار في الأمور الجائزة شرعا [116و] المباحة دون الأشياء المحرّمة، فإنّها إذا اشترطت لا تلزم ولا تحلّ، وإن جرى العرف بها مضت عليها العادة، فإنّها لا تحلّ كما قدّمناه. والله تعالى²⁰² أعلم وأحكم بالصواب.²⁰³ وقد تمّت بحمد الله تعالى وعونه²⁰⁴ وحسن توفيقه على يد العبد الفقير محمّد بن إبراهيم الدكدكجي خادم أعتاب المجيب نفعنا الله تعالى به في الدارين في مجلس واحد، يوم الأربعاء خامس جمادى الأولى سنة أربعة عشر ومائة وألف.

وصلّى الله على سيّدنا محمّد وآله وصحبه أجمعين.

والحمد لله ربّ العالمين.

197 ج: وقد ود.

198 أ ج: القيمة.

199 قال الألباني عن هذا الحديث: "ذكره رزين، ولم أره." محمد ناصر الدّين الألباني، ضعيف التّرجيب والتّحسين، مكتبة المعارف للنّشر والتّوزيع، الرياض 1421 2000، المجلّد الثاني، ص. 104.

200 ظ: يرضيه.

201 من الفتوى للرملي: " (سئل) فيما ابتدع ظلما وتعديا على كنيسة لِدّ الموقوفة على العمارة العامرة بالقدس الشريف، وأحدث في كلّ عام مرّتين أو ثلاثة من أخذ مال جزيل ووقوع عذاب وبيل على أهلها تجرّيا وابتداعا لم يعهد في غابر الزمان وقديم الآوان، هل يجب على حكام الإسلام وعلماء الأنام منّ لهم قدرة على المنع وصوله على الصدع أن يمنعوا ذلك، لاسيما مع ورود الأمر الشريف الخاقانيّ والحكم المنيف السلطانيّ لمخالفته للشرع والقانون ومغايرته عرفا وشرعا أن يظهر بين أظهر المسلمين ويكون.

(أجاب): نعم يجب على حكام المسلمين وعلماء الأنام، لاسيما من له بسطوة يد وقدرة على إقامة الحد وقوة المنع وصوله للدفع، أن يعيروه بيده، فإن لم يستطع فبلسانه، فإن لم يستطع فيقلبه، وذلك أضعف الإيمان، ولاسيما مع ورود الأمر السلطانيّ بذلك ونهيه عن مباشرة منضما إلى نهي البارئ جلّ وعلا من عزيز مالك وقد ورد الوعيد لتاركة والمضرب عنه، عن أبي هريرة، رضي الله تعالى عنه، أنه قال: "كنا نسمع أنّ الرجل يتعلّق بالرجل يوم القيامة، وهو لا يعرفه، فيقول له: ما لك إليّ؟ وما بيني وبينك معرفة، فيقول: كنت تراني على الخطأ والمنكر، ولا تنهاني." والآيات والأحاديث الواردة في ذلك أكثر مما يُحصى ويُحصَر، فنسأل الله تعالى التوفيق والهداية إلى ما يرضاه عزّ وجلّ من حركة وسكون. والله أعلم." خير الدين بن أحمد الرملي، كتاب الفتاوى الخيريّة، المطبعة الكبرى الميرية ببولاق، مصر المحمية، 1300، (الطبعة الثانية) المجلّد الثاني، ص. 178.

202 ظ - تعالى.

203 ج ظ - بالصواب.

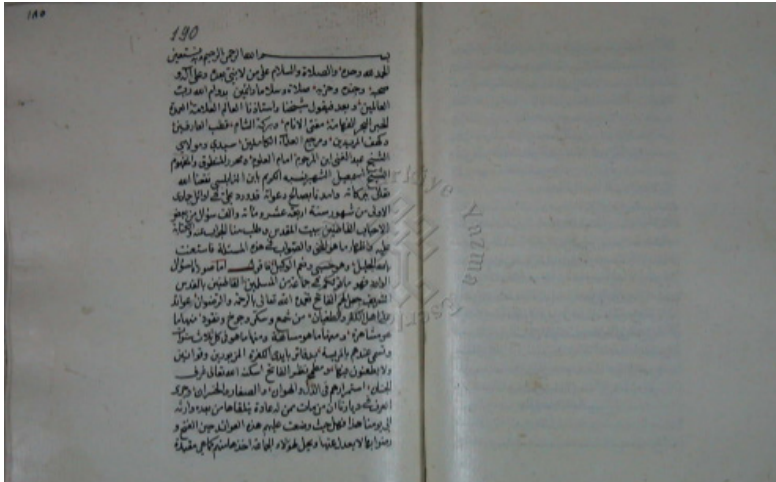
204 ظ - وعونه.

Ek 1

Süleymaniye Kütüphanesi Çelebi Abdullah 385

Ek 2:

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 3607

205 أ - وقد تمت بحمد الله تعالى وعونه وحسن توفيقه كما قال المصنف حفظه الله تعالى في مجلس واحد، يوم الأربعاء خامس جمادى الأولى سنة أربعة عشر ومائة وألف. وصلّى الله على سيّدنا محمّد وآله وصحبه أجمعين. والحمد لله ربّ العالمين. آمين. تم. + وإليه المرجع والمآب. م؛ ج - على يد العبد الفقير محمّد بن إبراهيم الدككجي خادم أعتاب المجيب نفعنا الله تعالى به في الدارين. + كما قال المصنف حفظه الله تعالى في مجلس واحد؛ ظ - تم.

المصادر والمراجع

- خير الدين بن أحمد الرملي، كتاب الفتاوى الخيرية، المطبعة الكبرى الميرية ببولاق، مصر المحمية، 1300، (الطبعة الثانية) المجلد الثاني، ص. 178.
- زين الدين بن إبراهيم بن محمد المعروف بابن نجيم المصري، الأشباه والنظائر على مذهب أبي حنيفة النعمان، دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان، 1419 - 1999.
- شمس الدين محمد الخراساني القهستاني، جامع الرموز شرح مختصر الوقاية المسمى بالنقاية (تصحيح: كبير الدين أحمد)، مطبعة مظهر العجائب، كلكتة 1284-1858، المجلد الرابع.
- شمس الدين محمد بن أبي العباس أحمد بن حمزة شهاب الدين الرملي، نهاية المحتاج إلى شرح المنهاج، بيروت 1404-1984، (دار الفكر)، المجلد الثامن.
- شمس الدين محمد الخراساني القهستاني، جامع الرموز شرح مختصر الوقاية المسمى بالنقاية، المجلد الرابع، ص. 578.
- شهاب الدين شمس الدين محمد بن عبد الله بن أحمد العمري التمرتاشي، تنوير الأبصار وجامع البحار (مع الدر المختار شرح تنوير الأبصار وجامع البحار لمحمد بن علي بن محمد الحصري المعروف بعلاء الدين الحصكفي الحنفي) (تحقيق: عبد المنعم خليل إبراهيم)، دار الكتب العلمية، 1423-2002.
- عبد الله بن محمود بن مودود الموصلني البلدحي، مجد الدين أبو الفضل الحنفي، الاختيار لتعليل المختار، (تعليقت: الشيخ محمود أبو دقيقة)، مطبعة الحلبي، القاهرة، 1356-1937، المجلد الرابع.
- محمد ناصر الدين الألباني، ضعيف الترغيب والترهيب، مكتبة المعارف للنشر والتوزيع، الرياض 1421 2000، المجلد الثاني.

ABD al-GHANĪ al-NĀBLUSĪ'S FATWĀ REGARDING THE FINANCIAL OBLIGATION'S FOR DHIMMĪS: CRITICAL EDITION and ANALYSIS*

© Emine Nurefşan DİNÇ^a

Extended Abstract

Abd al-Ghanī al-Nāblusī (v. 1143/1731) is a scholar who has a deep grasp of fiqh as in many sciences. Among the works that have been transferred to the present day from this Islamic jurist who has the jurisprudence competence, there are also journals containing his fatwās. al-Nāblusī's fatwā, which constitutes the subject of this study, is included in the copies that are available in various manuscript libraries in written form. In this study, the critical edition of this fatwā with a small volume of treatises was also made.

al-Nāblusī gave this fatwā upon the question of some Muslims living in Jerusalem in the year 1114 (1702). After the questioners told al-Nāblusī that the conqueror of Jerusalem had made non-Muslims living in this city liable to make payments in cash or in kind to some Muslims at certain intervals and that they also had made these payments since then, they asked whether it was halal for Muslims to receive the cash and goods under the name of “awā'id” given by non-Muslims. Furthermore, they also asked him to answer the question of whether the qadi (Muslim judge) had an authority to preclude the successors of the people determined by the conqueror and to make others right holder.

al-Nāblusī is a scholar who lived in Damascus between the end of the 17th century and the first part of the 18th century. The period during which he lived corresponds to a period during which the balances were disturbed, and accordingly unfair practices also increased in the Ottoman Empire which was

---

* This article is reviewed and improved version of the report which has been presented verbally in INCSOS 2018 International Congress on Social Sciences on March 23-25, 2018 in Jerusalem/Palestine.

^a Asst. Prof., Tekirdağ Namık Kemal University Theology Faculty, endinc@nku.edu.tr

the dominant state of that period. This situation was also manifested in the taxation system, and during this period, the national subjects were unlawfully held liable for many additional taxes and payments.

The sources addressing the Ottoman Empire's taxation system divided the taxes collected from national subjects into two main sections: religious taxes and civil taxes. While no tax was imposed apart from religious taxes in the Ottoman Empire during the early period, there was a need to impose additional taxes after a certain period. The imposition of these kinds of taxes, which are expressed as civil taxes, relies on the judgment of permissibility given by Islamic jurists regarding the fact that the state can also impose taxes apart from religious taxes in case of need. Although no tax was imposed apart from religious taxes during the early period of Islamic history since the opportunities of Bayt al-mal (treasury of Islamic State) were sufficient, the opportunities of Bayt al-mal began to be insufficient over time in the states founded by Muslims, therefore, Islamic jurists permitted the imposition of additional taxes to religious taxes especially considering the needs of the army or the national subject. Nevertheless, they introduced quite strict records for the relevant judgment of permissibility so that it would not be the cause of abuse. The taxes imposed apart from religious taxes are emergency and provisional taxes limited by the time of need by their nature. Indeed, 'awāriz (extraordinary tax in the Ottoman Empire), one of the taxes apart from religious taxes, was named in this way due to the said feature. However, such taxes would become regular and continuous taxes in the Ottoman Empire as of the XVII century. The main reason for this situation was that the main elements of the system were corrupted and the fiscal deficit gradually increased. During the XVII and XVIII centuries, military, economic and administrative crisis deepened further, and the control of the state on the territories dominated by it also decreased evenly. Nevertheless, the fact that local factors were highly effective in the imposition and collection of civil taxes led to a far greater increase in abuses compared to previous periods. Local factors, local administrators and the officials who were responsible for tax collection held the national subject liable for various payments in cash or in kind contrary to rules of taxation. Although the state struggled with these payment obligations called al-takālīf al-shāqqa (unlawful impositions) and published justice decrees, they could not be prevented. This situation affected the non-Muslim national subjects along with the Muslim national subjects.

The majority of the obligations under the name of al-'awā'id al-mu'tāda, the judgment of which was asked by the Jerusalemites, are included in al-takālīf al-shāqqa (unlawful impositions). Although those who asked al-Nāblusī the religious judgment of 'awā'id claimed that the conqueror of Jerusalem made

---

dhimmīs liable to pay ‘awā’id to them, their claim was legally groundless as it is revealed in the fatwā text of al-Nāblusī. Indeed, there is no information in the documents about this period that the conqueror of Jerusalem imposed these payments to dhimmīs. In a study conducted based on these documents, it was reported that Dhimmīs made payments to major Muslim families in Jerusalem mainly for purposes such as expanding their patronage or zone of influence. While al-Nāblusī focused on the reason why ‘awā’id could be given, he stated that Dhimmīs could make payments under the name of ‘awā’id only for the purpose of protection. al-Nāblusī stated in his fatwā that ‘awā’id was ill-gotten and definitely indicated that non-Muslims would have the same rights and liabilities as the rights and liabilities of Muslims apart from worship after they pay jizya, therefore, it was not halal to receive another tax apart from jizya from dhimmīs. While addressing this issue, al-Nāblusī also gave valuable information about how non-Muslims should be treated within the frame of rights and law. He emphasized that the violations of right against non-Muslims would otherworldly result in sadder consequences than violations against Muslims, and he underlined that the issue also had the faith aspect by indicating that receiving such payments from dhimmīs and the transfer of them through inheritance as a right were something like considering ill-gotten as halal. al-Nāblusī, who strongly argued against all such payment obligations and taxes, defined all of them as persecution taxes no matter they are received from Muslim or non-Muslim subjects. While al-Nāblusī was explaining his opinions in this way, he also mentioned ‘awāriz (extraordinary tax in the Ottoman Empire) among such tax and payment liabilities. This can be interpreted that he was generally against civil tax imposition. However, based on the fact that the sultan did not deny such acts and made them conditional on justification with evidence in the first part of his fatwā, it can be concluded that he was against the applications performed under this name during his period.

Keywords: Islamic Law, Dhimmi, Non-Muslim, Tax Practices in the Ottoman Empire, Abd al-Ghanī al-Nāblusī

